

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 711.435(497.434)(091)

Prejeto: 6. 8. 2010

Boris Golec

doc. dr., višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: bgolec@zrc-sazu.si

Trgi, ki jih ni bilo? Prezrta trška naselja Bele krajine in njen nikoli obstoječi trg

IZVLEČEK

Prispevek obravnava štiri belokranjska naselja, ki se v virih imenujejo trg, a jih je zgodovina kot take prezrla. Za dve smo imeli doslej zelo pomanjkljive podatke in interpretacije, dve pa sta bili kot trga sploh neznani. Njihove prve omembe si kronološko sledijo takole: Poljane (danes Stari trg ob Kolpi) 1377, Novi trg pri gradu Poljane 1576, Pusti Gradec 1690 in Semič 1754. Pri Novem trgu, dejansko le protiturskem taboru, in farni vasi Semič je naslavljanje s trgom izpričano zgolj enkrat oziroma dvakrat. Nasprotno je trg Poljane, ki je v razlikovanje od Novega trga dobil novo ime Stari trg, ohranil trški status vse do zemljiške odveze 1848, a ga širša okolica in domoznanska literatura zaradi zavajajočega imena nista prištevali k trgom. Kot trg je ostal prezrt tudi Pusti Gradec, prigrajski zaselek, ki je v domačih urbarialnih virih dosledno označen s trškim nazivom dobrih sto let, od konca 17. do začetka 19. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

Bela krajina, trg, protiturski tabor, purga, Stari trg ob Kolpi, Predgrad, Pusti Gradec, Semič

ABSTRACT

MARKET TOWNS THAT NEVER EXISTED? OVERLOOKED MARKET TOWNS OF WHITE CARNIOLA AND ITS MARKET TOWN THAT NEVER EXISTED

The paper deals with four settlements in White Carniola that appeared in sources as market towns but were as such completely ignored by history. In relation to two, historians have so far disposed of very scarce data and interpretations, the other two have remained completely unknown as market towns. The first references to them in written sources appeared in the following chronological order: Poljane (present-day Stari trg ob Kolpi) in 1377, Novi trg near the Poljane Castle in 1576, Pusti Gradec in 1690 and Semič in 1754. Novi trg, which was actually only an anti-Ottoman tabor, and the parish village of Semič, were classified as market towns only once and twice, respectively. Whereas the market town Poljane, which was renamed Stari trg to be distinguished from Novi trg, actually retained its market town status until the land redemption in 1848, but was never regarded as such by the broader society and local studies literature due to the misleading name. Another market town that was left unnoticed was Pusti Gradec, a settlement adjoining the castle, to which urbarial sources consistently referred to as a market town for over one hundred years, from the end of the 17th century to the beginning of the 19th century.

KEY WORDS

White Carniola, market town, anti-Ottoman tabor, purga, Stari trg ob Kolpi, Predgrad, Pusti Gradec, Semič

Za Belo krajino, vojvodini Kranjski pozno priključeno obmejno pokrajino na robu ogromnega Svetega rimskega (nemškega) cesarstva je značilna vrsta posebnosti, po katerih se je ta proti jugovzhodu težeči del današnjega slovenskega ozemlja bolj ali manj opazno razlikoval od svoje matične kranjske dežele. Prepišna Bela krajina, zgodovinska pokrajina Metlika, je bila med slovenskimi obrobni pokrajinami ena najdlje izpostavljenih turški nevarnosti in na stečaj odprta za migracijske valove z zahodnega Balkana, zato je skozi stoletja doživljala občutne preobrazbe. Med temi zlasti ne gre prezreti politično-upravnih posebnosti in etnično-konfesionalne raznolikosti tako na njenih tleh kot v neposredni sosesčini. Ukleščena med kranjske Slovence, kočevske Nemce, staroselske Hrvate (kajkavce in čakavce) in priseljene Uskoke (štokavce), je Bela krajina po habsburški pridobitvi ostankov Ogrske in Hrvaške (1526/27) sicer prenehala biti neposredno obmejno ozemlje, a je hkrati za več stoletij postala zaledje Vojne krajine, »krščanskega zidu« proti Osmanski državi. Že tako močno opustošena in izpraznjena je v 16. stoletju Vojni krajini za skoraj štiristo let »žrtvovala« košček ozemlja ob Kolpi (Marindol), postala sosedba še enega vojnokranjskega območja (Žumberka) ter na svojih tleh ponudila zatočišče priseljencem, ki so jo obogatili z jezikovno in etnografsko raznolikostjo, ne nazadnje z do danes ohranjeno večkonfesionalnostjo.

Med posebnostmi tega skrajnega jugovzhodnega dela Kranjske in danes Slovenije je do nedavna ostala neopažena specifična podoba njegovih meščanskih naselij – mest in trgov. Pozornost pritegne že to, da sta zelo blizu drug drugemu zrasli dve zgodovinski mesti, Metlika in Črnomelj. Na že tako majhnem območju se je ob njiju pojavilo kar pet trgov in več naselij, imenovanih *purga*. Zadnja so značilna prav za Belo krajino, prav tako pa kažejo zelo svojske poteze njeni trgi in obe mesti. Edino »pravo« srednjeveško mesto je bila Metlika, ki se je kot mesto, ne več kot trg, kontinuirano naslavljal od začetka 15. stoletja in je vsaj nekaj desetletij prej potrjeno dobila obzidje – enega najpomembnejših zunanjih znamenj mestnih naselbin.¹ Drugo belokranjsko obzidano trško naselje, Črnomelj, se je v mesto dokončno razvilo z zamudo, šele v prvi polovici 16. stoletja in je tako postalo najmlajše slovensko srednjeveško mesto.² Obe belokranjski mesti sta izstopali vsaj po eni značilnosti, ki je drugod na Slovenskem ne srečamo ali pa v znatno manjši meri. Črnomaljsko mestno ozemlje je bilo veliko bolj kot katero koli drugo mesto sodno-upravno razdeljeno, naravnost razkosano med več zemljiških gospodov. Znotraj obzidja je tako veljala za imunitete, izvzete iz pristojnosti avtonomnih mestnih organov, kar

tretjina mesta.³ Metlika sta zaznamovali dve drugi značilnosti. Prvič, mestno obzidje je obdajalo le slabo tretjino domov, več kot dve tretjini pa so predstavljale predmestne hiše in hišice (na Slovenskem najdemo vzporednico kvečjemu pri Kamniku),⁴ in drugič, skozi obzidano mesto ni vodila tranzitna cesta, ampak ga je obšla, podobno kot Radovljico in zgodnjenovoveško mestece Sv. Križ na Vipavskem (Vipavski Križ).⁵ Belokranjski mesti v slovenskem merilu sicer nista bili med manjšimi, še zlasti ne Metlika, v gospodarskem in davčnem pogledu pa sta se vendarle znašli precej pri repu.⁶

Pri tukajšnjih trgih je podoba še bolj raznolika. Valvasor in njegovi nasledniki so med kranjske trge šteli samo Vinico in Pobrežje, pri čemer je domoznastvo zakrivilo zmoto, da je bila Vinica še srednjeveški trg in da je premogla trško avtonomijo. V zadnjem desetletju so prišla na dan močno drugačna spoznanja, ki so omenjenima belokranjskima trgovma »odvzela« pridih starosti in neupravičeno pripisovane pomembnosti. Skupaj s še enim obkolpskim trgov, Kostelom, sta se Vinica in Pobrežje uvrščala v posebno skupino t. i. taborskih trgov; ti niso imeli tipičnih lastnosti trških naselij, ampak je šlo za stalno naseljene taborske naselbine v zavetju gradu, takorekoč na grajskem dvorišču. Oznaka trg se jih je prišla predvsem zaradi zunanega videza – obzidanosti, in ne zaradi tržnih ali trških funkcij.⁷ Ne nazadnje je posebnost obeh trgov predstavljalo že obzidje, saj na Slovenskem od povzdignitve zadnjih obzidanih trgov v mesta v zadnji tretjini 15. stoletja skoraj nismo poznali obzidanih trgov; od trgov srednjeveškega nastanka sta na Kranjskem ostala tako le Senožče in Mokronog.⁸ Poleg tega sta se oba belokranjska taborska trga v 18. stoletju izpraznila, njuni čedalje manj številni prebivalci pa preselili v neposredno sosesčino – pri Pobrežju v zaselek Purga in pri Vinici v neobzidani del trga. Tako je trško ime še v 18. stoletju ugasnilo pri Pobrežju in v prvi polovici naslednjega stoletja pri Vinici.⁹ Kot relikt se je nekaj časa še ohranjalo v poimenovanju *purga*, sicer že prej značilnem za nekatera druga pomembnejša vaška naselja na belokranjskih tleh (Podzemelj, Krupa, Semič idr.).¹⁰

Za zaokroženo podobo meščanskih naselij v Beli krajini je do pričujoče obravnave manjkala še ena komponenta. Imenovali bi jo lahko »pozabljeni trgi« ali nekoliko provokativno tudi »trgi, ki jih ni bilo«.

3 Prav tam, str. 176.

4 Prav tam, str. 191. – Za druga slovenska mesta prim. Golec, *Družba v mestih*, str. 625.

5 Golec, *Meščanska naselja*, str. 215.

6 Golec, Črnomelj od nastanka, str. 186–187.

7 Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 523 sl.

8 Golec, *Meščanska naselja*, str. 204.

9 Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 544–550.

10 Prav tam, str. 559–561.

1 Golec, Črnomelj od nastanka, str. 166–167.

2 Prav tam, str. 169–170.

Omrežje meščanskih naselij (mest in trgov) in purg v Beli krajini in njeni sosesčini

Gre za naselja, ki so jih določen čas prav tako označevali kot trge, a jih je zgodovina kot take skoraj ali sploh povsem prezrla. Govorili bomo o štirih naseljih: o Starem trgu ob Kolpi – nekoč trgu Poljane, o nekdanjem obgrajskem taboru Poljane v Predgradu, ki so ga zgodovinarji neupravičeno prištevali k trgom, o zelo svojskem trgu Pusti Gradec pri Dragatušu ter o neuspelem poskusu uveljavitve trškega naslova za farno vas Semič. Nazadnje se bomo dotaknili še vprašanja t. i. *purg*, kot se je imenovalo več belokranjskih naselij, predvsem ne-trških, a tudi nekatera trška.

Po krivici pozabljeni trg Poljane, poznejši Stari trg v Poljanah

V Poljanski dolini ob Kolpi, geografsko najzahodnejšem odrastku Bele krajine, je od 14. do 19. stoletja kontinuirano obstajalo naselje z nazivom trg in značilnostmi, ki so tak naziv upravičevale, a so zgodovinske okoliščine poljanski trg po krivici potisnile v pozabo. Glavni razlog je predstavljala sprememba imena naselbine: vsaj od prve polovice 16. stoletja so jo imenovali Stari trg, kar je bilo povsod drugod ime za ugasla trška naselja. Prvi razlog je zakrivil drugega: potem ko je Stari trg kot trg zaradi

imena prezrl Valvasor (1689),¹¹ ga zelo dolgo niso opazili ne zgodovinarji ne domoznanci, ki so se praviloma opirali na Valvasorjevo avtoriteto. Po ponovnem »odkritju« trga pa je obveljalo, da je srednjeveški trg Poljane svoje trške funkcije in naslov v zgodnjem novem veku izgubil, kar naj bi se kazalo tudi v tipičnem novonastalem imenu Stari trg.

Ime je pritegnilo Milka Kosa, ki je po analogiji z drugimi Starimi trgi ponudil hipotezo, da so trg »prenesli v bližnji farni kraj Poljane,« zato naj bi bilo »verjetno, da je kraju prvotnega trgovanja ostalo ime Stari trg« (1930).¹² Ob sicer povsem mogoči hipotezi je Kos, ki ni poznal virov, zagrešil grobo napako, saj kraja Poljane ni, ampak se je tako imenoval nekdanji grad v Predgradu, Poljane pa so bile tudi ime celotne obkolpske doline, po kateri je dobila ime župnija sv. Križa s sedežem v Starem trgu. Kos je vsekakor mislil na prenos lokacije trga iz Starega trga v Predgrad, k približno dva kilometra oddaljenemu poljanskemu gradu.

Kot kaže, je šele Ivan Simonič (1978) opozoril na poimenovanje Novi trg oziroma Novi tržič, ki ga je dobil protiturški tabor, prizidan poljanskemu gradu. Iz imen »stari« in »novi« je potegnil sklep o

¹¹ Valvasor Starega trga nima na seznamu mest in trgov Srednje četrti Kranjske (Valvasor, *Die Ehre II*, str. 212).

¹² M. Kos, Stari trg, str. 163.

dveh trgih: »V 16. stol. se je v taboru razvil trg, ki je v razliko od mnogo starejšega Starega trga dobil ime Novi trg ali Novi tržič.«¹³ Dušan Kos, ki se je oprl na Simoniča, je zaton poljanskega trga pripisal turškim vpadom in manjši pomembnosti ceste od Kočevja preko Starega trga do Vinice glede na cesto Kočevje–Brod na Kolpi: »To in turški vpadi na Kranjsko v 16. stoletju prav na tem sektorju so omrtvili razvoj Starega trga, ki je poslej kazal obličje nekoliko večje vasi. [...] Naselje je v novem veku dobilo pridevnik »Stari« v odnosu na mlajšo naselbino (tabor) iz 16. stoletja tik pod gradom Poljane (danes Predgrad), ki je dobila ime Novi trg ali Tržič.«¹⁴ Takšno ime obgrajskega tabora je prvič izpričano v reformiranem urbarju poljanskega gospostva leta 1576. Od tod ga je poznal tudi Simonič,¹⁵ vendar Kos na podlagi urbarja ni ponovil Simoničeve šibke teze o razvojni poti tabor – trg.

Kot bomo videli v nadaljevanju, je poljanski Stari trg edini tak toponim na Slovenskem, ki se ne nanaša na ugaslo trško naselbino. Ta je namreč preživela in kljub imenu obstala na isti lokaciji, zato so jo Valvasor in »nasledniki« prezrli po krivici, predvsem ali zgolj zaradi zavajajočega imena. Še več, trg Poljane oziroma Stari trg je bil na Kranjskem sploh edini trg, katerega prebivalci so svoj srednjeveški privilegij dajali potrjevati deželnim knezom vse do 18. stoletja, ko so pri svojem trškem gospodu celo izposlovali nov, razširjen privilegij.

Ob vsesplošni pozabljenosti ne preseneča, da o tem obmejnem trgu še pred dobrima dvema desetletjema ni bilo znanega skoraj ničesar. Prvo danes znano omembo trga iz leta 1377 so slovenski zgodovinarji ozavestili z zamudo,¹⁶ misleč, da se trg prvič omenja šele leta 1421. Dušan Kos (1987) je opozoril na zgodnejši potrditvi trškega privilegija (1421) v 16. stoletju,¹⁷ nismo pa vedeli za potrditve po letu 1567. Ob nepoznavanju teh je bilo upravičeno mogoče sklepati na ugasnitev trških funkcij, kar bi ne nazadnje potrjeval Valvasorjev molk o trgu Poljane.

Nastanek poljanskega trga spada v čas pospešene ustanavljanja dolenjskih trških naselbin v 14. stoletju. V virih se je pojavil sočasno s Kočevjem leta 1377, tj. dobro desetletje po ustanovitvi mesta Novo mesto (1365) in v istem letu kot trg Žužemberk,¹⁸ ki je prav tako kot Poljane ležal nedaleč od roba kočevskega naselitvenega otoka. Gospostvo Poljane je bilo sicer močnejše poseljeno že v 12. in 13. stoletju, saj se tu leta 1248 prvič omenja župnija sv. Križa.¹⁹ Ob njenem sedežu, okoli dva kilometra oddaljenem od poljanskega gradu, je na mestu starega tržišča zrasel trg, ki ga je vsekakor priključila v življenje tudi soseščina kolonizirane Kočevske.

Trg Poljane je prvič izpričan v ortenburško-celjski dedni pogodbi 23. novembra 1377 (*Polan vnd den markt dapei*)²⁰ in spada med slovenskimi srednjeveškimi trgi v tisto manjšino, ki se ni razvila v neposredni bližini gradu. Njegova največja posebnost pa je v spremembi imena – v Stari trg v Poljanah, pri čemer, drugače kot prvotna trga Lož in Višnja Gora, svojih šibkih trških atributov ni žrtvoval drugemu naselju, niti jih ni v celoti izgubil, kakor se je zgodilo trgoma Trebnje in Šentvid pri Stični.²¹

Obmejno farno središče nad Kolpo niti ob svojem vrhuncu v 15. stoletju ni doseglo posebnega pomena, bilo pa je poleg gorenjskega Tržiča in Višnje Gore, pozneje mesta, edini kranjski trg, ki se je mogel ponašati s srednjeveškim privilegijem.²² Z njim je grof Friderik Celjski leta 1421 podelil poljanskim tržanom šest hub v bližini trga in jim s tem omogočil solidno materialno osnovo za preživetje pozneje močno ruralnega kraja. Dasi vsebinsko šibek je Friderikov privilegij vse do terezijanske dobe predstavljal temeljno pravno podlago trga.²³ Gotovo ni naključje, da je poljanski trg edini znani primer, ko je na posestvih izumrlih Celjskih grofov v pogodbi med cesarjem Friderikom III. in zastav-

¹³ Simonič, Grad Poljane, str. 39.

¹⁴ D. Kos, *Bela krajina*, str. 52.

¹⁵ Simonič, Grad Poljane, str. 41. – Simonič urbar citira (sicer pomanjkljivo in brez letnice), v besedilu pa ga ne omenja.

¹⁶ Regest listine je bil objavljen leta 1968 v: Wiessner, *Die Kärntner Geschichtsquellen*, str. 262, št. 837, 1377 XI. 23. – Gre za listino, ki je prišla iz Avstrijskega državnega arhiva v Arhiv Republike Slovenije šele leta 1986 v okviru tretjega sklopa listin Celjskih grofov (ARS, AS 1063, Zbirka listin, Listine iz HHStA, št. 4300, 1377 XI. 23). Transkripcijo listine je v naslednjih letih opravil Božo Otorepec (Gradivo za slovensko zgodovino do leta 1500 na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU).

¹⁷ D. Kos, *Bela krajina*, str. 52. – Kos je kot prvo omembo trga navajal še podelilno listino – privilegij Friderika Celjskega iz leta 1421 (prav tam). Z napačno letnico 1321 (očitno gre za tiskarsko napako) in brez navedbe vira je privilegij kratko povzel že Simonič (Grad Poljane, str. 40).

¹⁸ Odkritje omembe trga Žužemberk leta 1377 (Kosi, »Onstran gore, tostran Ogrske«, str. 133) je ta trg »postaralo« za dobri dve desetletji (prejšnja prva znana omemba je bila iz leta 1399), s čimer je potrjena teza, da trg ni mogel nastati šele po prenosu žužemberškega gradu in gospostva z Goriških grofov na Habsburžane, torej po letu 1374 (Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), št. 5 (77), str. 512–513).

¹⁹ Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 39.

²⁰ Kot v op. 16. Prim. Wiessner, *Die Kärntner Geschichtsquellen*, str. 262, št. 837, 1377 XI. 23.

²¹ Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), št. 5 (77), str. 511.

²² Prav tam.

²³ Listina 1421 II. 24., Celje, insert v: HHStA, FAA, Urkunden, 1599 IV. 4., Gradec; 1567 IV. 4., Ljubljana; 1538 XII. 8., Dunaj; 1514 XI. 27., Innsbruck. – Prav tam, 1719 V. 17., Laxenburg, z inseriranimi listinama: 1706 V. 8., Dunaj in 1666 V. 30., s. l. – ARS, AS 1, Vic. A., šk. 245, I/132, lit. P VII–1, 13. 8. 1745: Ohranjeno je samo obvestilo kranjskemu vicedomu, da je Marija Terezija 20. 4. 1744 potrdila privilegij cesarja Karla VI. iz leta 1719. – Prim. Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XIII (2002), št. 3–4 (81–82), str. 360–361.

nim imetnikom gospostva (1457) imenovan poleg gradu izrecno tudi trg (*vnser gslos Polan an der Khulpp gelegen, mitsambt dem markht*).²⁴

Med vzpostavitvijo župnije v Poljanah s središčem pri cerkvi sv. Križa (1248) in prvo omembo trga (1377) je torej preteklo skoraj 130 let. Upravičena je domneva, da se je trg razvil neposredno iz farne vasi, toda sledi starejše vasi so v trgu zelo neizrazite. Današnji Stari trg na ravnem pomolu (375 m n.m.), ki se s treh strani strmo spušča h Kolpi in je tako zaščiten z odlično strateško lego, kaže namreč poteze urbanega obcestnega naselja z drobno zemljiško posestjo, čeprav ima ta svoj izvor vendarle v hubni posesti. Omenjeni privilegij grofa Friderika Celjskega iz leta 1421 poljanskim tržanom podeljuje šest hub (kmetij) v danes neobstoječi vasi Draga (*Dragensdorf*) pri trgu,²⁵ ki se nato v potrditvah privilegija omenjajo dobra štiri stoletja.²⁶ Hubna posest je imela težišče na njivski ledini Draga severovzhodno od trga, kjer je torej iskati

izpričanega vaškega predhodnika trga – nekdanjo vas Draga. Tržani so te hube bržkone posedovali že v času grofov Ortenburških, po celjskem prevzemu ortenburške dediščine (1418/20) pa so si pravico do njih zagotovili tako, da so Friderika Celjskega prosili še za pisno potrditev in pretvorbo naravnih dajatev v denarne. Ob temeljnem vprašanju o naselbinskem razvoju trga pred letom 1377 se tako ponujata dve možnosti. Po prvi se je trg razvil neposredno iz (prifarne) vasi Draga in je torej privilegij leta 1421 samo priča o njenem prestrukturiranju. Po drugi, verjetnejši, pa je poljanski trg šele rezultat ortenburške kolonizacije na skromnih naselbinskih zametkih med župnijsko cerkvijo in Drago.

Privilegij trga Poljane je bil za obstanek trškega statusa in pridobljenega pravnega položaja še kako pomemben. Če odštejemo trge, povzdignjene pred koncem srednjega veka v mesta, je na Kranjskem poleg Poljan premogel trški privilegij, ki ni imel zgolj omejene veljave, samo Tržič na Gorenjskem.²⁷ Presenetljiva je ugotovitev, da se je privilegij malega poljanskega trga ohranjal in obnavljal z deželno-knežjimi potrditvami dobra tri stoletja, in to tudi potem, ko je gospostvo s trgov prenehalo biti deželnoknežja posest. Po vsebini sicer šibek Friderikov privilegij poljanskim tržanom (*Vnsern Burgern daselbst zu Pöllan*) je preko potrditev zagotavljal Poljanam v naslednjih stoletjih status trga, njegovim prebivalcem pa naslov tržanov.

Vsebinsko privilegija iz leta 1421, inseriranega v potrditveno listino iz leta 1599, si pobliže oglejmo v prevodu:²⁸

»Mi, Friderik po Božji milosti grof Celjski, Ortenburški in Zágorski itd., naznanjamo, da smo svojih šest hub, ležečih v Dragi pri našem trgu Poljane (*zu Dragensdorf bey Vnsern Markht Pöllan*) skupaj z vsem pripadajočim izročili svojim tržanom v Poljanah (*Vnsern Burgern daselbst zu Pöllan*) in ukazujemo z našim pričujočim pismom, naj si jih, kot jim je prav, med seboj razdelijo, in da vselej ostanejo v rokah tržanov (*bey derselben Burgerey bleiben vnd bestehen*), ti pa naj nam odslej v naš urad Poljane za vse obveznosti vsako leto plačujejo štiri marke in pol in osem oglejskih pfenigov namesto tega, kar se je plačevalo doslej, tj. namesto tlake in vinske dajatve 20 metliških veder, 4 kuplenikov prosa, nekaj kokoši in prediva. Vsem svojim sedanjim in prihodnjim uradnikom v Poljanah ukazujemo, naj naše tržane v Poljanah pustijo pri navedenih dajatvah. To je v celoti naša volja, potrjena s tem pismom, pečatenim z našim visečim pečatom in izdanim v Celju v letu enaindvajsetem na dan sv. Matije apostola.«

²⁴ ARS, AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, Listine iz HHStA, 14 D/12, 1457 X. 29., Velikovec. – Erhart Hohenwarter, gradiščan na celjskem gradu, je Frideriku III. posodil 2.000 ogrskih dukatov in dobil zato jeseni 1457 v zastavo in oskrbo grad Poljane ob Kolpi skupaj s trgov, sodiščem, uradom in desetninami (*vnser gslos Polan an der Khulpp gelegen, mitsambt dem markht, gericht, ambt, vnd zehent daselbs*), nadalje mitnino v vasi Knežja Lipa ter vse vasi, hube in posesti, ki so jih posedovali in zapustili grofje Celjski. Izrecna omemba trga v Friderikovi listini je zanimiva s primerjalnega stališča. V istem času namreč pri zavstavitvah nekdanjih celjskih gospostev trgi običajno niso navedeni. Tako je bil štiri mesece prej oddan grad in urad Lož, ne da bi listina posebej omenila tamkajšnji trg, ampak zgolj trško sodišče (ARS, AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, Listine iz HHStA, 14 D/11, 1457 VI. 12., Kranj). Prav tako pogrešamo omembo trga Poljane ob cesarjevi izročitvi gradu Poljane bratoma Hohenwart leta 1466 (prav tam, 15 D/8, 1466 III. 27., Dunajsko Novo mesto) in omembo trga Svibno ob enakem pravnem dejanju dve leti pozneje (prav tam, 15 D/16, 1468 IV. 3.).

²⁵ »Dragensdorf« leži po navedbi v listini *bey vnsern markht Pöllan*, torej v neposredni bližini trga, in ne kje drugje v poljanskem gospostvu. Simonič je nasprotno menil, da gre za Drago pod Sinjim Vrhom (Grad Poljane, str. 40), kar je glede na veliko oddaljenost povsem nemogoče. Malo verjetna je tudi identifikacija z bližnjo Deskovsko vasjo, ki jo je ponudil D. Kos (*Bela krajina*, str. 52). Deskovske vasi v srednjem veku namreč ni zaslediti, v 16. stoletju pa se imenuje »Pretterdorff« (D. Kos, *Urbarji*, str. 266 in 287). »Dragensdorf« je bila očitno že leta 1421 opuščena vas in je pozneje kot take prav zato ni zaslediti v pisnih virih; vseh šest hub so tedaj drobno razparcelirali med prebivalce poljanskega trga. Lokacijo toponima je moč določiti na podlagi franciscejskega katastra, ki ima tik ob Starem trgu v smeri proti severovzhodu ledino z imenom »V Dragi«, obsegajočo tudi obcestno vas Močile, ki je v poljanskem urbarju iz leta 1576 še ni (prim. objavo urbarja: D. Kos, *Urbarji*, str. 259–312). Na tej ledini in na naslednjih dveh v isti smeri, imenovanih »Delci« ter »Sirova draga«, so bili lastniki parcel skoraj izključno Tržani (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 4, k. o., Stari trg ob Kolpi, mapa 1822, mapni list IV; zapisnik stavbnih parcel, 30. 3. 1823).

²⁶ Zadnjič so hube omenjene leta 1833 v obravnavi o upravičenosti potrditve trškega privilegija iz leta 1781 (HHStA, FAA, A–VII–4, Conv. 3, 4. 2. 1833).

²⁷ Kot v op. 21.

²⁸ Listina 1421 II. 24., Celje, insert v: HHStA, FAA, Urkunden, 1599 IV. 4., Gradec.

Poljanski privilegij je bil sicer po vsebini gospodarskopravne narave, a so ga okoliščine povzdignile v temelj trške pravne ureditve. Pri tem je imelo zelo pomembno vlogo dejstvo, da se je privilegij nanašal na razmerje med trško srenjo (*Burgerey*) in njeno kolektivno zemljiško posestjo, ki naj se razdeli med tržane. Predmet podeljenih svoboščin je zemlja, na kateri temelji bistvo posebnega statusa tržanov, privilegiranih glede fevdalnih bremen. Nasprotno vsi znani privilegiji drugih kranjskih trgov razen Višnje Gore (1444), pozneje mesta, in Tržiča (1492), vsebujejo zgolj veliko manj stabilne na novo podeljene ali potrjene sejemске pravice. Po času nastanka so ti privilegiji mlajši od poljanskega, če tudi se nekateri nanašajo na starejše stanje ali zgodnejše sejemске podelitve. Take deželnoknežje privilegijske listine so na Kranjskem v 15. stoletju premogli trgi Litija (1443), Postojna (1470) in Vipava (1470) ter poleg naštetih gotovo še kateri.²⁹

Glede na poznejšo nemilo usodo, zlasti v času turških vpadov, in izrazito ruralno naravo naselja bi poljanski trg – poznejši Stari trg – brez privilegija zlahka zdrknul na stopnjo dveh svojih soimenjakov, šentviškega in trebanjskega Starega trga, ki sta trški naslov izgubila. A to se tu ni zgodilo, čeprav je odločilno obdobje »biti ali ne biti« tudi pri trgu Poljane predstavljal prehod srednjega v novi vek. Ta čas Trebnjemu in Šentvidu ni bil naklonjen, tržani Poljan pa so prav tedaj, leta 1514, prvič predložili svoj privilegij v potrditev deželnemu knezu, cesarju Maksimilijanu I.³⁰

Čas pridobitve privilegija (1421) je bil za Poljansko dolino in njen trg precej ugodnejši glede na poznejša stoletja. Večji del obdobja grofov Celjskih (1418/20–1456) je za Pokolpje za dolgo pomenilo zadnje zatišno obdobje. Prvi turški napadalc naj bi Belo krajino dosegli že leta 1408, po letu 1469 pa skrajni južni rob Kranjske ni bil varen pred vpadi več kot sto let.³¹ O poljanskem trgu kot takem je malo znanega vse do sedemdesetih let 16. stoletja, ko je nastal reformirani urbar gospodstva Poljane (1576).³² Pod Celjskimi je trg omenjen samo še trikrat v celjskih fevdnih knjigah leta 1436 in 1444, a vsakič zgolj kot orientacijska točka za lokacijo podeljenega fevda (*vor dem markt, vor dem markcht*).³³ Po njihovem izumrtju in omembi trga v pogodbah med cesarjem in zastavnim imetnikom po-

ljanskega gospodstva (1457)³⁴ pa vemo do sedemdesetih let 16. stoletja le to, da so Tržani svoj skromni privilegij dotlej trikrat predložili v potrditev deželnim knezom (1514, 1538, 1567),³⁵ ki so bili za Celjskimi poldrugo stoletje njegovi neposredni gospodje. Kot mnoga druga zemljiška gospodstva je poljansko gospodstvo postalo komorno posestvo, dvorna komora pa ga je oddajala v zastavo raznim zastavnim imetnikom. Ko je bila deželnoknežja posest v prvi tretjini 17. stoletja razprodana, so gospodstvo Poljane leta 1623 kupili baroni Khisli, ki so malo pred tem, v letih 1618 in 1619, pridobili tudi sosednji gospodstvu Kočevje in Ribnica, po zaokrožitvi posestnega sklopa pa dobili leta 1624 naslov grofov Kočevskih.³⁶ Kočevsko-poljanski del Khislovih posesti je nato leta 1641 prišel v last grofov Auerspergov (Turjaških) in postal sestavni del njihovega neprimerno obsežnejšega dinastičnega ozemlja na osrednjem in jugozahodnem Dolenjskem. Auerspergi, od leta 1653 povzdignjeni v državne kneze, so temeljito zaznamovali nadaljnji razvoj tega območja vse do novejša dobe. Iz gospodstev Žužemberk, Višnja Gora, Kočevje in Poljane, iz istrskega gospodstva Belaj in knežjega dvorca v Ljubljani je Janez Vajkard I. leta 1677 ustanovil primogeniturni fidejkomis, ki je dominikalno rodbinsko posest vezal vse do 20. stoletja. Štiri obsežna, med seboj povezana gospodstva z deželskimi sodišči so sestavljala ozemeljski pas od Save na severu do Kolpe na jugu ter tako vključevala štiri trge in eno mesto.³⁷

Toda pod novimi gospodarji so morala dotlej deželnoknežja, zdaj privatna (municipalna) meščanska naselja šele dokazati in ubraniti svoj pravni status in naziv. Poljane so med vsemi kranjskimi trgi premogle gotovo največji adut – privilegij Friderika Celjskega. Potem ko jim ga je leta 1514 potrdil takratni zemljiški gospod cesar Maksimilijan I., jim je bila odprta pot za nadaljnje deželnoknežje potrditve v letih 1538, 1567 in 1599. Zanje so deželne kneze prosili tudi po letu 1623, ko njihov trg ni bil več komorna, temveč zasebna plemiška posest – leta 1666, 1706, 1719 in 1744, nato pa še kneze Auersperge – uspešno leta 1781 in neuspešno 1830.³⁸

³⁴ M. Kos, *Gradiivo*, str. 456.

³⁵ HHStA, FAA, Urkunden, 1599 IV. 4., Gradec, z inseriranimi listinami: 1514 XI. 27., Innsbruck, 1538 XII. 8., Dunaj, 1567 IV. 4., Ljubljana.

³⁶ Prim. Smole, *Graščine*, str. 222, 376, 422.

³⁷ Prim. prav tam, str. 222, 376, 533, 577. – ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 552–553'. – V poljanskem gospodstvu je obstajal tržec Stari trg, v kočevskem mesto Kočevje, leta 1667 kupljeno od dvorne komore, v žužemberškem gospodstvu poleg Žužemberka še novoizoblikovani trg Toplice, na skrajni severni meji višnjegorskega gospodstva pa obsavski trg Litija, neupoštevaje Šentvid pri Stični, katerega trški naslov je ugasnil že na prehodu v novi vek.

³⁸ Kot v op. 23. – HHStA, FAA, Urkunden, 1781 VIII. 1., Dunaj; prav tam, A–VII–4, Conv. 3, 30. 5. 1830, 18. 6. 1830.

²⁹ Prim. Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XIII (2002), št. 3–4 (81–82), str. 361–362.

³⁰ Listina 1514 XI. 27., Innsbruck, insert v: HHStA, FAA, Urkunden, 1599 IV. 4., Gradec.

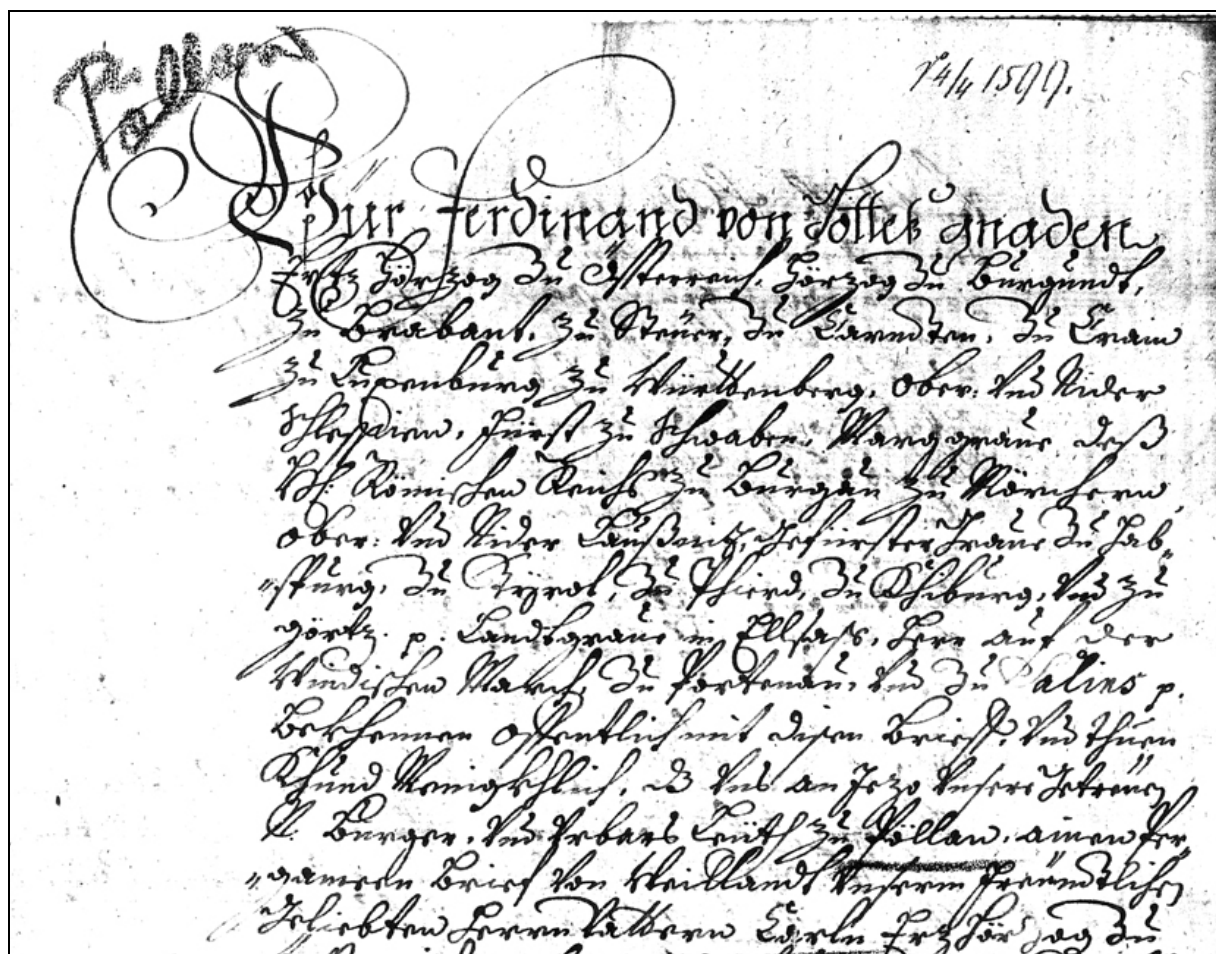
³¹ Prim. Jug, Turški napadi (1943); isti, Turški napadi (1955).

³² Objava urbarja v: D. Kos, *Urbarji*, str. 259–312.

³³ Celjski so leta 1436 podelili dve hubi pred trgov (zu *Pölan gelegen vor dem markt*) v fevd Frideriku z Brega in nato leta 1444 Ivanu z Brega. Celjska fevdna knjiga B, fol. 18, 61 (StLA, SA Cilli, Sch. 3, Heft 10), po avtorskem tipkopisu B. Otorepca na ZIMK, ZRC SAZU). Prim. tudi M. Kos, *Gradiivo*, str. 456.

Kronološka preglednica podelitve in potrditev poljanskega trškega privilegija

Izstavitev listine	Izstavitelj	Naslovniki
1421 II. 24., Celje	grof Friderik II. Celjski	<i>Vnsern Burgern daselbst zu Pöllan</i>
1514 XI. 27., Innsbruck	cesar Maksimiljan I.	
1538 XII. 8., Dunaj	kralj (poznejši cesar) Ferdinand I.	
1567 IV. 4., Ljubljana	nadvojvoda Karel	<i>N: Burger vnd Vrbars Leüth zu Pöllan</i>
1599 IV. 4., Gradec	nadvojvoda Ferdinand	<i>N: Burger vnd Vrbars Leüth zu Pöllan</i>
1666 V. 30.	cesar Leopold I.	
1706 V. 8.	cesar Jožef I.	
1719 V. 17., Laxenburg	cesar Karel VI.	<i>N: Burgern, Innwohnern vnd Vrbars Leüthen des Alten Markbts Pöllan</i>
1744 IV. 20., (Dunaj)	(kraljica) Marija Terezija	
1781 VIII. 1., Dunaj	knez Henrik Auersperg	<i>die in dem zu Unserer Fürstlichen Fidei Comiß= Herrschaft Pölland gehörigen und in Herzogthum Crain entlegenen Marckt Altenmarkt auf 6. Kaufbrechtlichen Huben ansässige Bürger</i>

Potrditev poljanskega trškega privilegija, 4. april 1599.

Prav potrditve privilegija so poljanski trg v največji meri obvarovale pred izgubo trškega statusa, kar se je na Dolenjskem zgodilo dvema podobno majhnima srednjeveškima trgoma, Šentvidu pri Stični in Trebnjemu. Tako kot sta prenehala obstajati ta dva trga in sta za njima ostala le mikrotoponim Stari trg za del vasi Šentvid in toponim Stari trg pri Trebnjem, bi se prav lahko zgodilo tudi trgu Poljane. Če namreč primerjamo novoreformirani urbar gospodstva Poljane iz leta 1576 in dve leti mlajši višnjegorski urbar enakega tipa iz leta 1578, je med trgoma Šentvid in Poljane, obema na deželno knežji posesti, zaznati komaj kakšno razliko. Še več, novo ime Stari trg daje pri obeh vtis, kot da gre za ugasla ali vsaj ugašajoča trga. Pri Šentvidu je bilo že tedaj ali kmalu zatem res tako. Ime Stari trg, v urbarju 1578 sploh prvič dokumentirano,³⁹ se tu ni pojavilo zaradi preselitve trga na drugo lokacijo, ampak je izražalo odmrle trške funkcije. Del svojih funkcij je šentviški trg sicer prepustil sosednjemu mestu Višnja Gora, katerega nastanek (1478) je ustavil razvoj Šentvida. Kot farni vasi je temu sicer uspelo še sto let zatem obdržati nekaj letnih sejmov, ki bi jih morali že leta 1478 prenesti v Višnjo Goro,⁴⁰ toda to je bilo bolj ali manj tudi vse, kar mu je še dajalo pridih trške naselbine. V urbarju iz leta 1578 predstavlja reliktni minuli časov še navedba, da šentviške tržane skupaj s tržani Litije in meščani Višnje Gore vabijo kot prislednike na krvne pravde pred višnjegorskim deželskim sodiščem.⁴¹

Poljanski trg v sočasnem urbarju iz leta 1576 na moč spominja na sodobno podobo Šentvida. Tudi tu ni več govor o trgu Poljane, temveč zgolj o kraju z imenom Stari trg, tržani pa, tako kot šentviški, nastopajo kot prisledniki na krvnih pravicah domačega deželskega sodišča.⁴² Primerljivo je tudi posestno stanje obeh Starih trgov. V šentviškem, ki je bil sicer samo del precej večje farne vasi – dobršen del posestnikov je namreč spadal pod domačo

župnijo in stiški samostan – najdemo leta 1578 zgolj sedem posestnikov in osem oštatorv,⁴³ v poljanskem Starem trgu pa dve leti prej 16 posestnikov, od tega 14 oštatarjev z enim ali dvema oštatom ter dva imetnika vrtov. Razlika med obema Starima trgoma je pravzaprav ena sama, in sicer dejstvo, da obstaja v poljanskem gospodstvu poleg Starega trga, tj. nekdanjega trga Poljane, še t. i. Novi trg, ki daje vtis, kot da so se trške funkcije medtem preselile na novonastalo naselbino. Kot bomo videli v nadaljevanju, se to v resnici ni zgodilo, je pa ime Novi trg navajalo k zmotnemu sklepanju, da je šlo za enak proces kot ponekod drugod, kjer se je prvotni trg umaknil »novemu« in zato kot reliktni minulega časa dobil ime Stari trg. V bližini Poljan poznamo kar dva taka primera: že v 14. stoletju prenos trga Lož iz sedanjega Starega trga na lokacijo pod loškim gradom,⁴⁴ v 15. stoletju pa preselitev Višnje Gore na višjo lego na podgrajskem pomolu.⁴⁵ Drugačna je bila usoda dveh drugih dolenjskih trgov, Šentvida in Trebnjega, kjer toponim oziroma mikrotoponim Stari trg predstavlja reliktni ugaslih trških funkcij, ne da bi prišlo do njihovega neposrednega prenosa na »novi trg«; Šentvid je kot trg ugasnil zaradi bližine novo nastalega mesta Višnja Gora, zaton Trebnjega pa je treba vsaj deloma pripisati vzponu Novega mesta, ki je v bližini pogoltnil še dve trški naselbini, tudi fizično propadla trga Otok (Gutenwerd) in Kronovo.⁴⁶

Postavlja se vprašanje, za katerega od obeh tipov Starega trga, če sploh za katerega, gre pri poljanskem trgu. Ker trg kot tak v novem veku kljub opešanju ni prenehal obstajati niti ni svojih trških funkcij prenesel na bližnjo novonastalo naselbino, predstavlja v slovenskem prostoru poseben, tretji tip Starega trga. Srednjeveški trg je v resnici samo »posodil« ime bližnjemu protituškemu taboru pri poljanskem gradu (danes Predgrad), ki se v urbarju iz leta 1576 imenuje Novi trg oziroma Novi tržič (*im Neuen Märckhtl*).⁴⁷

³⁹ Urbar višnjegorskega gospodstva iz leta 1566 Šentvid (*Sanct Veith*), drugače kot trg Litijo, enači z ostalimi urbarialnimi naselji (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–3, urbar gospodstva Višnja Gora 1566, s. p. Sanct Veith). V urbarju iz leta 1578 je naselje naslovljeno kot *S: Veitt im Altenmarckht vndter Sittich Hoffstetter vndt Vndtersassen* (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar gospodstva Višnja Gora 1578, s. p.).

⁴⁰ Mesto Višnja Gora se je še leta 1573, skoraj sto let po pridobitvi mestnih pravic, pritoževalo, da trije šentviški sejmi sploh niso bili preneseni v Višnjo Goro, kot je velevala mestna »ustanovna« listina iz leta 1478; mesto je imelo nad njimi le toliko pristojnosti, da je kot zakupnik mitnine v celotnem deželskem sodišču pobiralo sejemsko mitnino (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 284, I/145, lit. W I–6, 27. 11. 1573, s. d. 1574; prim. Otorepec, Ob 500-letnici, str. 284, 286).

⁴¹ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar gospodstva Višnja Gora 1578, s. p., Malefiz rechtens fuderung.

⁴² D. Kos, *Urbarji*, str. 295.

⁴³ Od sedmih posestnikov oštatorv je eden posedoval dva oštata, ostali pa po enega (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar gospodstva Višnja Gora 1578, s. p.). Dvanajst let starejši urbar iz leta 1566 ponuja zelo podobno sliko: 7 posestnikov oštatorv, 2 hasnovalca njiv in 3 posestnike hišic na gmajni (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 124, I/70a, lit. W XXIII–3, urbar gospodstva Višnja Gora 1566, s. p., Sanct Veith), sto let prej pa je v šentviškem trgu sumarno izpričanih še 16 oštatorv (prav tam, šk. 123, I/70a, lit. W XVII, urbar gospodstva Višnja Gora 1460, s. p.; prim. Otorepec, Ob 500-letnici, str. 282).

⁴⁴ Prim. Okoliš, Izseki iz zgodovine, str. 369.

⁴⁵ Prim. Golec, Nova spoznanja, str. 110–112.

⁴⁶ Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), št. 2 (74), str. 270–271, 273; *Rast* XII (2001), št. 3–4 (75–76), str. 391–392.

⁴⁷ D. Kos, *Urbarji*, str. 282.

O vsebini pojma Novi trg, »krivca« za ljudsko preimenovanje trga Poljane v Stari trg, bomo natančneje govorili v nadaljevanju. Prej pa si oglejmo, kakšne so bile za poljanski trg posledice nastanka in uveljavitve novega imena Stari trg. Kot bomo videli, je kraj vseskozi, četudi v zelo skromnih razsežnostih, vendarle ohranil trško naravo. Toda njegova slabo prepoznavna trška vloga je skupaj z značilnim imenom za ugasli trg – Stari trg – povzročila, da poljanski Stari trg, kot je bilo že povedano, v zavesti širšega prostora skoraj ni bil več navzoč kot trg. Pogrešamo ga pri Valvasorju (1689), dasiravno je ta kraje v svoji opevani deželi zelo velikodušno naslavljal s trgi⁴⁸ in je celo pri bližnjem taboru Poljane omenil njegovo podobnost s trgom oziroma mestom.⁴⁹ Poljanskega trga nima niti Florijančičev zemljevid iz leta 1744, ki povsem upravičeno ne označuje s trgom dotlej že propadlih srednjeveških trgov Senožeče in Svibno ter polovice novoveških proto-trgov,⁵⁰ zamen pa ga bomo iskali tudi na Kindermannovih zemljevidih Notranje Avstrije (1794) in dolenskega okrožja (1796).⁵¹

A ker je poljanski Stari trg poleg gorenjskega Tržica edini od kranjskih trgov premogel srednjeveški privilegij in je svoje zapisane svoboščine od začetka 16. stoletja tudi kontinuirano predlagal v potrditev deželni vladarjem, je nepoznavanje poljanskega trga v širšem prostoru vendarle presemetljivo. Čeprav na drugi strani samo potrjuje, kako malo so pri njegovi »promociji« pomagali še toliko potrjevani deželnoknežji privilegiji, če mali in močno ruralni Stari trg sam po sebi ni dajal vtisa trškega naselja. Valvasor njegovih privilegijev očitno ni videl niti ni zanje slišal in prav to je bilo za vedenje o poljanskem Starem trgu kot trgu za naslednja tri stoletja usodno. Tako kot je kranjski polihistor otel pozabi, da so se z nazivom trg določen čas naslavliali Prem, Logatec in Šentvid pri Vipavi, kar bi zgodovinarji sicer zlahka prezrli,⁵² je na drugi strani nehote »pokopal« trg Poljane. Enako je sicer storil z zgodnjenovoveškima proto-trgoma Raka in (Dolenjske) Toplice, a ta dva se vendar ne po času nastanka ne po stopnji formalnih svoboščin nista mogla primerjati s poljanskim Starim trgov.⁵³

Če ni pri zadnjem glede formalnega statusa trga prav nikakršnega dvoma, se vendarle poraja vprašanje, ali bi širša okolica in Valvasor prezrla ta sicer odmaknjeni obkolpski trg, če bi imel v deželi zadostno težo in bi bil kot tak prepoznaven. Kakšna je bila torej dejanska vsebina trga Stari trg v gospodarskem, posestnem in demografskem pogledu?

V **gospodarskem oziru** je trg vseskozi pomenil le malo, saj se v vseh razpoložljivih virih kaže kot izrazito agraren. O neagrarnih dejavnostih sicer ni mogoče dvomiti vsaj za zgodnejše obdobje, saj trg kot tak brez njih ne bi mogel niti nastati. Zelo težko pa zaznamo v virih kar koli, kar bi kazalo na njegovo neagrarno komponento. Dejstvo, da so Tržani razpolagali zgolj z drobno razparcelirano hubno posestjo, jih je vsekakor sililo v ukvarjanje z drugimi dejavnostmi. Presenetljiva je ugotovitev, da za Stari trg, zapovrh farno vas, ni prav nikakršnih poročil o sejmi. Omembe teh pogrešamo samo še za dva dolenska trga: za funkcijsko in dejansko ugaslo Svibno pri Radečah ter za mali Turjak.⁵⁴ Takšna ugotovitev ob stanju virov iz zgodnejšega časa ne preseneča, glede na neomenjanje sejmov v zadovoljivo ohranjenih virih zgodnjega novega veka pa lahko sklenemo, da sejmov tedaj tu skoraj zagotovo niso več imeli.

Na drugi strani sicer ni dvoma, da je prav tovrstno trgovanje odločilno prispevalo k pridobitvi statusa trga. Pojem trga je namreč v srednjem veku lahko upravičila zlasti redna tedenska in dnevna izmenjava blaga stalno naseljenih prebivalcev, ki so se vsaj deloma ukvarjali tudi z neagrarnimi dejavnostmi. Očitno pa v Poljanah za pisno urejanje sejmskih zadev med zemljiškim gospodom in trško srenjo ni bilo razloga. Trška srenja je sejmske ugodnosti prejkone smela samo uporabljati, ne da bi imela pravico do pobiranja sejmskih pristojbin, kar si je pridržalo poljansko gospodstvo. A tudi v njegovih urbarjih omemb sejmov ne srečamo. V urbarju iz leta 1576 je v rubriki »stojnina« (*Standtgelt*) celo navedeno, da ni v gospodstvu in njegovem deželskem sodišču nobenih posebnih prošenj (*khain sonnder kirchtag*).⁵⁵

Poljanski Stari trg je bil v novem veku očitno poudarjeno agrarna naselbina, kot ga sredi 18. stoletja kaže terezijanski kataster, ki v njem ne pozna niti enega rokodelca ali kramarja. Njegovih šest hub, omenjenih v privilegiju Friderika Celjskega (1421), pa je bilo v terezijanski dobi že tako močno razdeljenih, da v katastru preprosto niso mogli izraziti natančnega hubnega deleža za posameznega gospodarja. Višina posevka kaže razmeroma širok spekter posestnikov, pri čemer so dve tretjini predstavljali večji gospodarji z vsaj dvema mernikoma posejane zimske rži. Ob njivskih posevkih so Tržani

⁴⁸ Valvasor nima trga na seznamu trgov Srednje Kranjske niti ga ne omenja pri opisu poljanskega gradu (Valvasor, *Die Ehre* II, str. 212; XI, str. 449).

⁴⁹ Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 449.

⁵⁰ Tako kot sta propadla srednjeveška trga Senožeče in Svibno na zemljevidu razumljivo vrisana samo kot gradova in župnijski središči, označuje Florijančič z gradom tudi Vinico, Pobrežje, Gorenji Logatec in Prem, ki so pri Valvasorju še trgi; prav tako niso trgi Raka, Dolenjske Toplice in Semič (Florijančič, *Deželopisna karta*).

⁵¹ Kindermann, *Atlas*, No. 1, 10.

⁵² Prim. Golec, Senožeče in Prem, str. 378; isti, *Zgodnjenovoveška*, str. 134; isti, *Meščanska naselja*, str. 219. – Za nekatere je bilo težko najti primarni vir, da so sploh bili trgi.

⁵³ Golec, *Pozabljena trga*, str. 17 sl.

⁵⁴ Golec, *Družba v mestih*, str. 561.

⁵⁵ D. Kos, *Urbarji*, str. 297.

zanemarljivo malo pridelali na vrtovih, samo en gospodar pa ob hiši izrecno ni premogel nobene obdelovalne zemlje.⁵⁶ Zelo pomemben vir preživetja je predstavljala živinoreja. Sredi 18. stoletja je namreč na 34 trških gospodarjev prišlo 8 konj, 67 glav goveje živine, od tega kar 36 volov, in 170 glav drobnice.⁵⁷ Po deležu konj na hišo sta Stari trg prekosila samo dva trga dolenjskega okrožja – mali obmejni Kostel in Mokronog, po deležu goveje živine pa nobeden od devetih najpomembnejših trgov, za katere najdemo v terezijanskem katastru primerljive podatke.⁵⁸

A vsi Tržani vendarle niso bili samo navadni kmetje, ampak so se med njimi znašli tudi pravi petičneži, najverjetneje uspešni tovarniki in prekupčevalci. Na prelomu iz 16. v 17. stoletje pričata o tem dve zelo visoki posojili enega od njih, Lenarta Mazoleta, zastavnemu imetniku gospostva Kočevje grofu Nikolaju Ursiniju Blagajskemu. Mazole, imenovan »tržan in krznar v Poljanah« (*Lienhart Masole Bürger und Kürschner zu Pölan*), je grofu leta 1599 posodil 300 renskih goldinarjev in dobil kot jamstvo v zastavo vas Prerigelj, dve leti zatem pa še 732 renskih goldinarjev, za katere mu je grof za-

stavil žitni činž v vasi Hrib.⁵⁹ Mazole je sploh edini poljanski tržan, ki ga srečamo v virih nedomače provenience in edini Tržan, znan tako po tržanskem statusu kot po poklicu.⁶⁰

Tudi po **poselitveni podobi** je bil poljanski trg vseskozi eden najmanjših v deželi. Sredi 18. stoletja, ko lahko iz terezijanskega katastra prvič dobimo precej verodostojno sliko o številu domov za vsa kranjska mesta in trge,⁶¹ se je med 22 trgi znašel pri vrhu zadnje tretjine. S svojimi 30 do 34 domovi se je lahko primerjal z Vinico (27), Vačami (36) in Litijo (39), za seboj pa je poleg sosednje Vinice pustil pet miniaturnih trgov, od tega dva skoraj povsem propadla in izpraznjena, Senožeče in Svibno.⁶²

Toda od funkcijsko zakrnelih dolenjskih trgov, med katere ga lahko upravičeno prištevamo, se je poljanski v zgodnjem novem veku demografsko držal še najbolje. Po končanih turških vpadih je namreč izkazoval postopno rast domov, povezano z drobitvijo stare posesti in v manjši meri z nastankom kajžarstva. V preglednici so za obdobje od leta 1576 do okoli 1750 podani izvlečki iz štirih urbarjev poljanskega gospostva, ki mu je trg pripadal v celoti.⁶³

Obseg posesti	Leto 1576	Leto 1642	Denarne obveznosti (goldinarji, krajcarji)	Leto 1730	Obseg posesti	Okoli 1750
2 oštata 1/6	-	1	0	1	neznano	34
2 oštata	5	-	do 30 kr	15	kajžarji na gmajni	7
1 1/2 oštata	-	1	30 kr do 1 gld	6		
1 1/4 oštata	-	2	do 1 gld 30 kr	6		
1 oštat	9	4	1 gld 30 kr do 2 gld	2		
5/6 oštata	-	1	3 gld 14 kr	1		
2/3 od 2 oštatov	-	1	5 gld 10 kr	1		
1/3 od 2 oštatov	-	4				
3/4 oštata	-	1				
2/3 oštata	-	1				
1/2 oštata	-	4				
1/3 oštata	-	1				
1/4 oštata	-	1				
vrt	2	1				
vrt = kajžar	-	2				
hiša in vrt = kajžar		1				
Skupaj posestnikov	16	26		32		34 (41)

⁵⁶ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 77, BT, N 162, No. 1, 18. 4. 1752.

⁵⁷ Prav tam, No. 15, s. d.

⁵⁸ Golec, *Družba v mestih*, str. 110–111.

⁵⁹ Widmer, *Urkundliche Beiträge*, str. 87.

⁶⁰ Priimka Mazole v trgu še ni bilo ob nastanku poljanskega urbarja iz leta 1576, kakor tudi ne po urbarju leta 1642 (prim. D. Kos, *Urbarji*, str. 282; HHStA, FAA, A–15–53, *Urbare Pölland 1642–1649*, fol. 193–198).

⁶¹ Prim. Golec, *Družba v mestih*, str. 624–626.

⁶² Svibno in Senožeče sta imela le še tri naseljene hiše, Kostel 10, Pobrežje 11 in Turjak 16. Med 40 in 100 domov so premogli trgi (Dolenjske) Toplice, Radeče, Raka, Planina, Bela Peč, Mokronog, Ribnica in Žužemberk, nad 100 pa Postojna, Vipava, Tržič, Vrhnika in največja Cerknica z okoli 200 hišami.

⁶³ *Urbare Poljane 1576*, po objavi v: D. Kos, *Urbarji*, str. 282. – HHStA, FAA, A–15–53, *Urbare Pölland 1642–1649*, fol. 193–198. – HHStA, FAA, A–VII–4, Conv. 3, Extract etc., 22. 8. 1730. – ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 77, BT, N 162, No. 15, s. d. – Pomemben re-

Najtežje čase je obmejni tržec vsekakor preživel v dolgotrajni dobi dejanske in latentne turške nevarnosti. Tako ga urbar iz leta 1576 prikazuje kot miniaturno naselbino s 14 gospodarji oštator in dvema posestnikoma vrtov, ki so skupaj premogli 19 oštator. Dejstvo, da je pet gospodarjev posedovalo po dva oštata, priča o opustelosti vsaj petih od nekoč 19 domov. Oštati so imeli za osnovo nekdanjih šest hub, znanih iz privilegija Friderika Celjskega leta 1421, pri čemer bi šestim hubam po merilih dobe ustrezalo 18 oštator (en oštator je namreč največkrat štel za 1/3 hube).⁶⁴

V letih 1642–1649, sedemdeset let po najstarejšem urbarju, je skupna posest Tržanov še vedno obsegala 19 oštator, le da so bili zdaj večinoma razdeljeni na manjše dele, a pogosto tako, da so ostali v rokah iste rodbine. Število gospodarjev delov oštator se je s tem povečalo za dve tretjini na 23, ob njih pa so zrastle še kajža in dva kajžarska vrtova. Posestne dinamike nato ne poznamo vse do leta 1730, ko so v Starem trgu popisali 32 obdavčencev. Njihovo število je do terezijanskega katastra še narastlo, saj je Stari trg po napovedni tabeli iz okoli leta 1750 štel 34 gospodarjev in na gmajni 7 kajžarjev, pri katerih pa je šlo za iste osebe kot v trgu. Sama posest v katastru ni natančneje opredeljena, ker je bilo prvotnih šest hub razdrobljenih do neprepoznavnosti in niti gospodarji hubnih deležev sami niso vedeli, koliko komu pripada. Dajatve so zato poravnavali kot skupnost, pri tem pa je naveden še pomemben podatek, da je v trgu skupno 30 hiš.⁶⁵ Potemtakem moramo verjetno tudi za leto 1730 sklepati na manj kot 32 hišnih gospodarjev, saj so nekateri obdavčenci nedvomno zgolj hasnovali lastna in srenjska zemljišča. Stari trg se je torej pred sredo 18. stoletja še okrepil z novimi domovi. Dokaz demografske rasti Tržanov ponujajo tudi krstne matične knjige. Potem ko je v desetletju 1710–1719 prišlo v trg na svet 54 novorojencev, se jih je v desetletju 1751–1760 rodilo 83 ali za 54% več.⁶⁶

Natančno število hiš poznamo šele po prvem hišnem oštevilčenju leta 1770. V začetku sedemdesetih let je imelo naselje vsaj 29 hišnih števil, nakar se njihovo število kljub rasti prebivalstva zelo dolgo ni zvišalo. Po župnijskem štetju iz leta 1782 je imel trg natanko toliko hiš in 179 duš, od tega štiri duhovnike.⁶⁷ Leta 1817 je v 28 hišah prebivalo 176 oseb,⁶⁸ po ljudskem štetju iz leta 1830 pa so v 30 hišah našeli 55 stanovanjskih strank (gospodinjstev) in 208 prebivalcev.⁶⁹ Pol stoletja pozneje (1880) je ljudsko štetje pokazalo sicer manjši porast hiš – na 36, a je prebivalstvo upadlo na 184 ljudi.⁷¹

Tudi zunanja podoba trga se v 19. stoletju – kakor danes – ni opazno razlikovala od slike, kakršno so ponujale sosednje vasi. V cenilnih operatih malo po letu 1830 so hiše in gospodarska poslopja starotrške katastrske občine označeni kot navadne nizke stavbe brez nadstropja, večinoma lesene in krite s slamo ter v slabem stanju. Od takega opisa sta se ločila le kamnita župnišča in cerkev, oba s škodlasto streho.⁷² Toda po katastrski mapi iz leta 1822 je Stari trg med tukajšnjimi naselji vendarle nekoliko izstopal. Vasi so bile namreč v celoti lesene, v trgu pa najdemo med 29 hišami poleg župnišča še sedem hiš, zgrajenih iz kamna, skupaj torej približno četrtno zidanega hišnega fonda.⁷³ V osemdesetih letih 18. stoletja so po jožefinskih vojaških merjenjih šteli k trdnim zgradbam le cerkev in dve hiši.⁷⁴

Zadnje vprašanje, **pravni status trga in njegovih prebivalcev**, je dejansko poglavitno, zato mu v pričujoči obravnavi namenimo prvo in zadnje mesto. Vedenje o pravnem položaju Starega trga bi bilo možno okrnjeno, če še vedno ne bi mogli uporabiti virov v Auerspergovem rodbinskem arhivu na Dunaju.⁷⁵ A tudi na podlagi veliko skromnejših virov v Sloveniji bi lahko prišli do temeljne ugotovitve, da Stari trg v novem veku ni bil toponim za ugaslo trško naselbino, ampak je kraj vse do 19. stoletja veljal za trg. Med trgi dolenskega okrožja ga, denimo, leta 1752 navaja poročilo novomeškega okrožnega glavarja o stanju tamkajšnjih trgov.⁷⁶ Kot

ferenčni vir o pripadnosti gospodarjev zemljiškim gospodarstvom predstavlja terezijanski kataster, v katerem najdemo Stari trg le pri gospostvu Poljane (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 77, BT, N 162; šk. 121, RDA, N 162). Potrditev takšnega stanja ponuja leta 1819 *Alphabetische Tabelle*, fol. A2. Po franciscejskem katastru sredi 20. let 19. stoletja so pod gospostvo Poljane spadali prav vsi trški domovi razen župnijskega kompleksa (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 4, k. o. Stari trg, Cenilni operati, zapisnik zemljiških in stavbnih parcel, 30. 3. 1823). Na podlagi tega lahko sklepamo, da stanje tudi v preteklosti ni bilo bistveno drugačno.

⁶⁴ Običajna merska enota za oštator znaša v terezijanskem katastru 20 krajcarjev ali tretjino hube.

⁶⁵ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 121, RDA, N 162, No. 14, s. d.

⁶⁶ NŠAL, ŽA Stari trg ob Kolpi, R 1703–1718, R 1737–1758, R 1758–1791 (manjka celo leto 1759).

⁶⁷ Prav tam, R 1759–1791.

⁶⁸ NŠAL, ŠAL/Ž, fasc. 323, Stari trg ob Kolpi, Concentrations Tabelle etc., 17. 8. 1782.

⁶⁹ *Haupt-Ausweis*, str. 54.

⁷⁰ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 4, k. o. Stari trg, Cenilni operati, cenilni elaborat, uvod, & 3.

⁷¹ *Orts-Repertorium*, str. 146.

⁷² ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 4, k. o. Stari trg, Cenilni operati, cenilni elaborat, uvod, & 13.

⁷³ Prav tam, mapni list III.

⁷⁴ Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem*, sekcija 246, str. 156.

⁷⁵ Auerspergov rodbinski arhiv je slovenskim raziskovalcem po skoraj polstoletni zapori ponovno dostopen šele dobri dve desetletji. Od leta 1956 je kot depo shranjen v dunajskem Hišnem, dvornem in državnem arhivu (HHStA, FAA).

⁷⁶ ARS, AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, 23. 11. 1752.

trg je vse do prve polovice 19. stoletja nedvoumno označen tudi v matičnih knjigah starotrške župnije (*Oppidum Altmarkt, Oppidum, In oppido* ipd.).⁷⁷

Res pa bi brez privilegijev v Auerspergovem arhivu vedeli znatno manj o pravnem položaju naselja. Na privilegij Friderika Celjskega je opozoril Simonič (1978),⁷⁸ Dušan Kos (1987) pa je citiral dve njegovi potrditvi iz let 1538 in 1567 v notranjeavstrijski privilegijski knjigi 1564–1568.⁷⁹ Če bi ostalo pri tem in bi poznali le potrjevanje privilegija do šestdesetih let 16. stoletja, bi zelo verjetno obveljala teza, da je poljanski trg doživel enako usodo kot drugi Stari trgi na Slovenskem, zato ga že Valvasor upravičeno ni prišteval k trgom. Omembe trga po Valvasorju, zlasti v matičnih knjigah domače župnije, bi se zdele pač le relikti minulih časov.

Védenje o potrjevanju in celo razširitvi privilegija postavlja takšno podobo na glavo. Zlasti deželno-knežje potrditve po vsebini sicer skromnega privilegija Friderika Celjskega dajejo Staremu trgu navzlic njegovi majhnosti, malopomembnosti in obrobni legi prav posebno veljavo. Še posebej zato, ker je bera trških privilegijev pri kranjskih trgih več kot skromna. Znanih je namreč le peščica parcialnih deželno-knežjih privilegijskih listin in poleg poljanskega en sam temeljni zapis t. i. trških svoboščin. Edini tovrstni še srednjeveški privilegij je premogel Tržič, ki ga je deželni knez leta 1492 na prošnjo njegovih dveh zemljiških gospodov tudi formalno povzdignil iz vasi v trg. Svoj skromen zapis svoboščin, koncesijo krškega škofa iz leta 1531, je skušal pri poznejših zemljiških gospodih uveljavljati Mokronog, cesarjeva potrditev privilegija malemu trgu Vače leta 1667 pa se opira zgolj na domnevno tradicijo, ki naj bi segala v sedemdeseta leta 15. stoletja.⁸⁰

Da je poljanski Stari trg med kranjskimi trgi v tem pogledu velika izjema, priča poplava potrditev vseh vrst svoboščin konec 16. stoletja. Šlo je za sistematično obvezno obnavljanje privilegijev po nastopu vlade nadvojvode Ferdinanda, zato se mu nikakor niso mogli izogniti tisti imetniki svoboščin, za katere je bil deželni knez zemljiški, mestni ali trški gospod. Tako so v notranjeavstrijski privilegijski knjigi 1592–1619 zabeležene konfirmacije svoboščin prav vseh dvanajstih kranjskih deželno-knežjih mest. Zgovorni so tudi podatki o potrditvah trških svoboščin. Po Ferdinandovem nastopu, večina v letih 1598 in 1599, je svoje temeljne pri-

vilegije predložilo v potrditev 33 trgov iz notranjeavstrijski dežel, od tega 25 štajerskih, 7 koroških in samo en kranjski – trg Poljane (!).⁸¹

V posestnopravnem oziru so Tržani odstopali od svoje okolice in bili izenačeni z večino drugih trgov na Kranjskem.⁸² Mogoče je namreč sklepati, da so svojo posest že ob nastanku privilegija v prvi četrtini 15. stoletja uživali po kupnem pravu, čeprav je njihovih šest drobno razparceliranih hub izrecno označenih kot kupnopravne šele v terezijanskem katastru sredi 18. stoletja.⁸³ Tržani so tedaj kot skupnost plačevali gospodstvu določeno vsoto, v katero so bile vštete vse obveznosti – činžno žito, činžno vino, mala pravda in tlaka,⁸⁴ pač v skladu s kontinuirano potrjevanjem privilegijem Friderika Celjskega, ki je naturalne dajatve šestih hub prevedel v denarne.⁸⁵

Kot je bilo že omenjeno, so imeli Tržani pravico sodelovati po svojih predstavnikih pri krvnih pravih poljanskega deželskega sodišča. Na tovrstne sodne procese, kjer je krvni sodnik iz Ljubljane skupaj s prisedniki, praviloma iz vrst meščanov in tržanov, odločal o težjih deliktih, za katere je bila zagrožena smrtna kazen, so poleg mest pošiljali zastopnike celo nekateri prav nepomembni dolenski trgi. Reformirani urbarji iz sedemdesetih let 16. in z začetka 17. stoletja razkrivajo, kdo so bili prisedniki na krvnih pravih deželskega sodišča Poljane (1576)⁸⁶ ter v dveh sosednjih deželskih sodiščih Kočevje (1574)⁸⁷ in Metlika (1610).⁸⁸ Bržkone ni naključje, da so poljanske Tržane vabili za prisednike samo na »krvave rihte« domačega deželskega sodišča, kamor so prihajali še predstavniki meščanov iz Črnomlja in Kočevja ter tržanov iz Žužemberka. Nasprotno pa Stari trg ni naveden med meščanskimi naselji, iz katerih so bili vabljeni prisedniki krvnih pravih v Metliki in Kočevju. Metliško deželsko sodišče je prisednike izbiralo med Metličani, Črnomaljši, Novomeščani in Žužemberčani, kočevsko pa je vabilo celoten mestni svet domačega mesta

81 Prim. stvarno kazalo v: Puschnig, *Gnaden und Rechte*, str. 179–180. – Na slovenskem etničnem ozemlju je dobilo deželno-knežji trški privilegij 15 trgov, od tega 11 na Štajerskem, trije na Koroškem ter eden, poljanski, na Kranjskem. Med zgornjimi niso bili izključno deželno-knežji trgi, temveč tudi privatni, pri čemer vsaj še nekaj drugih privatnih trgov svojih svoboščin ni dalo v potrditev vladarju. K trškim svoboščinam v ožjem smislu (*markprivileg, markt-freiheit*) ne štejemo 19 podelitev in potrditev sejemskih svoboščin, ki sta jih med kranjskimi trgi prav tako pridobila le dva, Radeče in Litija, ter šest slovenskoštajerskih trgov: Sevnica, Konjice, Podsreda, Lemberg (pri Mestinju), Žalec in Velenje.

82 Prim. Golec, *Družba v mestih*, str. 352–358.

83 ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 77, BT, N 162, No. 15, s. d.

84 Prav tam, šk. 121, RDA, N 162, No. 14, s. d.

85 Listina 1421 II. 24., Celje, insert v: HHStA, FAA, Urkunden, 1599 IV. 4., Gradec.

86 Objava v: D. Kos, *Urbarji*, str. 295.

87 Objava v: Wolsegger, *Das Urbarium*, str. 34.

88 Objava v: D. Kos, *Urbarji*, str. 419–420.

77 Npr. NŠAL, ŽA Stari trg ob Kolpi, R 1759–1791, R 1771–1812, P 1812–1816, P 1816–1883, M 1771–1812.

78 Simonič, Grad Poljane, str. 40. – Zgolj s seznama uporabljene literature ni moč ugotoviti, na kaj se je Simonič oprl, glede na kontekst pa je napačna letnica 1321 tipkovni spodrsrlaj.

79 D. Kos, *Bela krajina*, str. 52. – Kos je uporabil prepis knjige na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU.

80 Golec, Dolenska mesta, *Rast* XIII (2002), št. 3–4 (81–82), str. 360–362.

ter prislednike iz trgov Ribnica in Turjak, čeprav je bilo od Kočevja do Starega trga bliže kot do Turjaka.

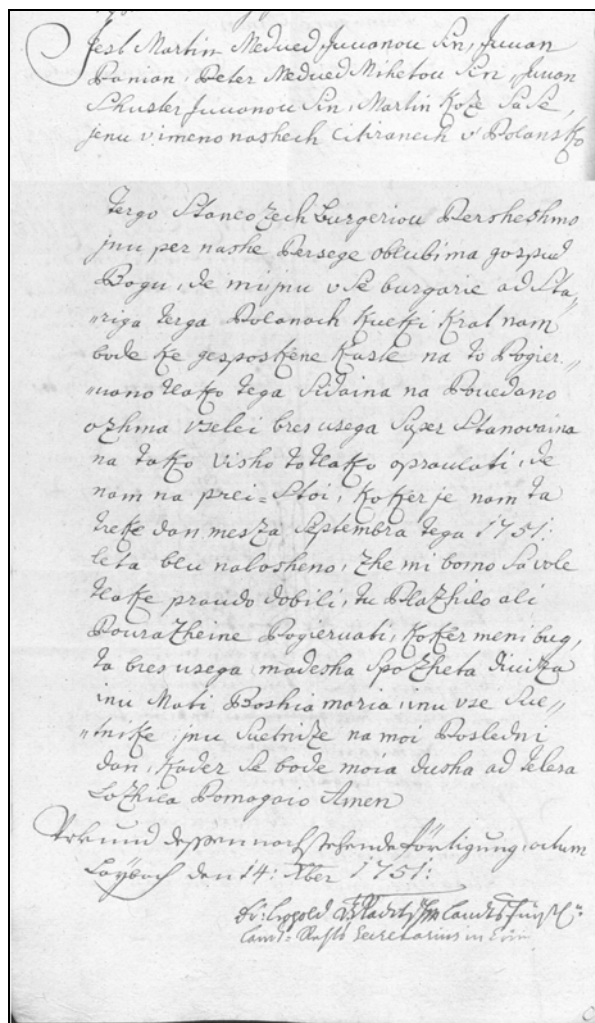
V zvezi s statusom trga se kot temeljni postavljata vprašanji, ali je Stari trg poznal delitev na polnopravne tržane in tržane v širšem pomenu besede in ali je premogel lastne trške organe. Niti najmanjšega dvoma ni o pravici Tržanov do naslavljanja s tržani. Tako jih je namreč imenoval privilegij Friderika Celjskega iz leta 1421, nato v različnih variantah vse njegove deželno knežje potrditve od Maksimilijana I. do Marije Terezije⁸⁹ in končno viri poljanskega gospodstva do tridesetih let 19. stoletja.⁹⁰ Toda na drugi strani ni nobenega namiga, da bi v malem Starem trgu obstajala delitev odraslih moških na polnopravne tržane in netržane ali trške gostače. Formalnopravni status tržana (*marktbürger, bürger*), ki so ga kot posameznika sprejeli v skupnost (občino) tržanov, je na Dolenjskem poznalo sicer le vseh pet sodno-upravno avtonomnih trgov – Radeče, Mokronog, Litija, Žužemberk in Ribnica –,⁹¹ ni pa zanesljivih dokazov, da bi tovrstna diferenciacija obstajala v polavtonomnih in neavtonomnih trgih, kjer zanjo zvečine ni bilo ne pogojev ne potrebe.

Ni sicer dvoma, da je bila trška družba v Starem trgu, četudi maloštevilna, notranje diferencirana neformalno. V zvezi s tem so pomenljiva poimenovanja v deželno knežjih potrditvah privilegija, ki zelo verjetno izvirajo od Tržanov samih. Potrditvi iz let 1567 in 1599 govorita o »burger vnd vrbars leüth«,⁹² potrditev iz leta 1719 pa o »burgern, inwohnern vnd vrbars leüthen«.⁹³ Končno je v privilegiju, ki ga je Tržanom leta 1781 izdal vojvoda Henrik Auersperg, govor zgolj o nediferenciranih tržanih (*auf 6 kaufrechtlichen huben ansässige bürger*).⁹⁴

Izraz »Bürger« je imel sicer zelo širok pomen, saj je zajemal vse meščane od miniaturnih mest do velemest kakor tudi tržane širokega spektra trgov vse do ruralnih tržcev. Prebivalci prenekaterega trga, ki so se smeli z njim ponášati, so bili le nekoliko »imenitnejši« podložniki. Še posebej pri gospodarsko šibkih trgih je temeljno razliko med trgov in okolico zarisalo samo prestižno naslavljanje s trgov

in tržani – »purgarji«. Vsebinsko opredelitev trških »purgarjev« in razliko z mestnimi »purgarji« je leta 1730 jedrnato opisal upravitelj gospodstva Poljane, pri katerem si izposojamo naslednjo oznako prebivalcev Starega trga: prebivalci trga so le »urbarski tržani« in se ne morejo primerjati z meščani v mestih, saj morajo poljanskemu gradu letno plačevati tlako, robotnino, činžno vino in činžno žito.⁹⁵

Da so se tržani Starega trga v slovenščini imenovali »purgarji« oziroma »burgarji«, priča prisega njihovih predstavnikov iz leta 1751 pred ograjnim sodiščem v Ljubljani: »v polansko trgo stanejočeh burgerjov« (*v polansko tergo staneozzech burgeriou*).⁹⁶ Na drugi strani ponuja prisega tedaj še živeči sinonim za Stari trg – »polanski trg«.

Slovenska prisega poljanskih tržanov iz leta 1751.

⁸⁹ Kot v op. 23.

⁹⁰ HHStA, FAA, A–VII–4, Conv. 3, 30. 5. 1830, 18. 6. 1830, 4. 2. 1833, 20. 2. 1838.

⁹¹ Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XIV (2003), št. 2 (86), str. 230. – Referenčni vir za pravno formalno diferenciacijo so predvsem župnijske matične knjige, ki potrjujejo kontinuiran obstoj pojma »civis« le v omenjenih petih trgih (Golec, *Družba v mestih*, str. 468).

⁹² HHStA, FAA, Urkunden, 1599 IV. 4., Gradec, z inseriranimi listinami: 1514 XI. 27., Innsbruck; 1538 XII. 8., Dunaj; 1567 IV. 4., Ljubljana.

⁹³ Prav tam, 1719 V. 17., Laxenburg z inseriranimi listinami: 1706 V. 8., Dunaj in 1666 V. 30., s. l.

⁹⁴ Prav tam, Urkunden, 1781 VIII. 1., Dunaj.

⁹⁵ »... das die markter nuhr urbars burger seint und mit anndern statt burgern sich nicht gleichen können, massen die dero robath nebst des robath geldts auch zünßwein und zünßgetreider alhero in das geschloss [...] jährlich zahlen müssen« (HHStA, FAA, A–VII–4, Conv. 3, 14. 8. 1730).

⁹⁶ Golec – Okoliš, Turjaški arhiv, str. 127.

Dejansko je poljanski trg funkcioniral kot privilegirana soseska, katere značilnost je bila tudi podložnost vseh gospodarjev enemu samemu zemljiškemu gospodu – gospostvu Poljane. Za razliko od vasi trg ni bil vključen v gospostvo kot župa (*supp*) na čelu z županom,⁹⁷ ampak kot naselje, katerega posestniki so vseskozi označeni s kolektivnim pojmom tržani (*bürger*).⁹⁸ Pri tem se neizogibno postavlja vprašanje, kdo je skupnost trških prebivalcev vodil in predstavljal. V deželno knežjih potrditvah srednjeveškega privilegija (od leta 1514 do 1744), v katerih se naziv naslovnikov sicer trikrat spremeni,⁹⁹ ni nikoli ne sodnika ne občine tržanov. Pogrešamo ju tudi v spisih sodnega pravdanja z gosposkim upraviteljem (1722–1751).¹⁰⁰ Neobstoj stalnega predstavnškega organa končno potrjuje zaključek procesa pri deželni pravdi leta 1751, ko so morali Tržani po sklepu sodišča določiti predstavnike (*ausschuss nambhaft machen*) – pet mož, ki so se v njihovem imenu zavezali spoštovati rabsodbo glede stavne tlake.¹⁰¹

Na mestu je vprašanje, ali trg vendarle ni imel nekega stalnejšega zastopstva, če nič drugega, vsaj nekoga, ki je pobiral dajatve za zemljiško gospostvo in urejal zadeve z gosposko. Potrebe po posebnem nižjem upravnem organu, primerljivem z vaškim županom, so se vedno pokazale v trgih, ki so bili samostojno, od gradu odmaknjeno naselje. Tako kot župani različnih gospostev na Vrhniki ali svoj čas župan postojnskega gospostva v Cerknici, t.j. v trgih brez gradov, je že od srednjega veka obstajal župan še v enem iz vasi nastalem trgu – v Šentvidu pri Vipavi.¹⁰² Iz analogij lahko sklepamo, da je županski podobno vlogo opravljal v poljanskem Starem trgu rihtar. Ta je sicer izpričan zelo pozno, tak naslov pa je imel pač le zato, da se je trg na zunaj razlikoval od okoliških vasi.

Od svetnih virov govori o rihtarju zgolj Auerspergov trški privilegij iz leta 1781.¹⁰³ Kot referenčni vir za čas njegove pojavitve ostanejo tako matične knjige starotrške župnije, v katerih vseskozi

pogrešamo individualno oznako tržan (*civis, oppidanus*), pojem rihtar (*judex*) pa se pojavi šele v sedemdesetih letih 18. stoletja. Ni sicer rečeno, da ga pred tem ni bilo, a se funkcija domačim duhovnikom ni zdela vredna posebne omembe, enako kot še pri katerem drugem trgu.¹⁰⁴ Oznaka *judex* – sinonim za leta 1781 izpričanega rihtarja – se začne v maticah pojavljati leta 1776, zlasti pogosto po letu 1802, nazadnje 1811, vendar nikoli z dodatkom kot »judex oppidi«, da bi jo lahko razlagali s trškim sodnikom.¹⁰⁵

Tako kot ni gotovo, da ni bila precej starejša od prve omembe, ne moremo z gotovostjo vedeti, ali je morda v sedemdesetih letih 18. stoletja niso šele uvedli. Zato pa je na dlani, da ni šlo za voljen organ, saj o tem jasno priča svoboščinsko pismo – privilegij tržanom iz leta 1781, s katerim je lastnik poljanskega gospostva knez Henrik Auersperg Tržanom potrdil tržanski naslov (*bürger*) in kupnopравни status njihovih šestih hub. Rihtar je v privilegiju označen kot »njihov«, a ga je vsakokrat imenoval gosposki upravitelj (*durch ihren richter, welchen jederzeit unser verwalter zu ernennen hat*). Pri tem je potrebno poudariti, da je rihtar omenjen zgolj mimogrede kot pobiralec deželno knežje kontribucije. Prav tako mu niso pripadale nikakršne nižjesodne ali upravne pristojnosti, saj je izrecno zapisano, da so Tržani kot rojenjaki podvrženi gospostvu (*mit der erbholdschfts instanz unterworfen*) ter kot taki dolžni dajati vsa pisma in listine v sestavo gosposki uradni pisarni.¹⁰⁶

Rihtarja iz vrst Tržanov je gospostvo morda imenovalo še pred terezijansko dobo, pri čemer pa njegova nedokumentiranost in končno izpričana majhna vloga nazorno pričata o ustavljenem upravnem osamosvajanju poljanskega trga. Ni sicer povsem izključeno, da je Stari trg kdaj prej premogel celo rihtarja kot arbitrarnega sodnika in voljenega predstavnika trške skupnosti, a nosilec rihtarske funkcije v 18. stoletju vsekakor ni imel veliko več pristojnosti od vaških županov. Veljal je namreč za navadnega gosposkega uslužbenca, in ne za izvoljenega predstavnika tržanov, tako da ga je nad župane dvigal predvsem ali zgolj naslov, sicer podoben oziroma enak naslovu mestnih in trških sodnikov – tedaj ljudsko imenovanih »rihtarji« (iz nemške oznake za sodnika *Richter*). Izključiti moramo možnost, da bi šlo v Starem trgu za terezijanskega rihtarja, pomožni organ nabornih okrajev, saj so

⁹⁷ Prim. objavo poljanskega urbarja iz leta 1576 v: D. Kos, *Urbarji*, str. 259–312. – O župah in županih prim. prav tam, str. 91.

⁹⁸ D. Kos, *Urbarji*, str. 286, 293. – Terezijanski kataster jih imenuje tudi »urbars burger« (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 121, RDA, N 162, No. 14, s. d.).

⁹⁹ Privilegij Friderika Celjskega iz leta 1421 naslavlja Tržane kot: »vnsern burgern daselbst zu Pöllan«, potrditvi iz let 1567 in 1599 kot: »N. burger vnd vrbars leüth zu Pöllan«, leta 1719 pa: »n. burgern, innwohnern vnd vrbars leüthen des Alten markhts Pöllan«.

¹⁰⁰ HHStA, FAA, A–VII–4, Conv. 3, s. d., predstavljeno 8. 10. 1722, 7. 8. 1730, s. d., predstavljeno 29. 8. 1751. – Prim. Golec – Okoliš, Turjaški arhiv, str. 126–127.

¹⁰¹ HHStA, FAA, A–V–4, Conv. 3, No. 2, 29. 8. 1751, 14. 12. 1751. – Prim. Golec – Okoliš, Turjaški arhiv, str. 127.

¹⁰² Golec, *Zgodnjeno novoveška*, str. 120–121; isti, *Meščanska naselja*, str. 221–222.

¹⁰³ HHStA, FAA, Urkunden, 1781 VIII. 1., Dunaj.

¹⁰⁴ V zadnjih dveh desetletjih pred francosko odpravo trških organov (1812), denimo, v župnijskih maticah zmanjšemo trške sodnike trga Litija (prim. NSAL, ZA Šmartno pri Litiji, R 1793–1800, R 1801–1811, P 1788–1811).

¹⁰⁵ NSAL, ZA Stari trg ob Kolpi, R 1771–1812, pag. 252, 19. 1. 1776 in 12. 7. 1776, pag. 267, 2. 9. 1802, pag. 270, 25. 3. 1805, pag. 271, 26. 11. 1806, pag. 272, 16. 12. 1808, pag. 274, 22. 6. 1811.

¹⁰⁶ HHStA, FAA, Urkunden, 1781 VIII. 1., Dunaj.

začeli te postavljati šele na podlagi patenta iz leta 1777,¹⁰⁷ starotrškega pa srečamo že poldrugo leto prej.

V tem za lokalno upravo prelomnem času ob smrti Marije Terezije in nastopu vladavine Jožefa II. kot samostojnega deželnega kneza, so Tržani izposlovali še zadnji privilegij. Prejšnjega iz leta 1421, zadnjič potrjenega po Mariji Tereziji leta 1744, zdaj niso predložili Jožefu II., ki potrjevanju mestnih in trških privilegijev ni bil naklonjen, temveč svojemu zemljiškemu gospodu vojvodi in knezu Henriku Auerspergu, lastniku Auerspergovega fidejkomisa in poljanskega gospodstva.

Privilegij, ki ga je Henrik izdal 1. avgusta 1781 na Dunaju,¹⁰⁸ je v pravnem pogledu zelo zgovoren, saj potrjuje stare in podeljuje nove pravice, omenja pa tudi druge pomembne podatke o notranjem ustroju ter položaju trga in njegovih prebivalcev. V uvodu povzema samonaslovitev Tržanov v prošnji knezu Auerspergu: »fidejkomisnemu gospodstvu Poljane pripadajoči, v vojvodini Kranjski v odmaknjenem trgu Stari trg na šestih kupnopравnih hubah naseljeni tržani« (*die in dem zu Unserer Fürstlichen Fidey Comiß=Herrschaft Pölland gehörigen, und in Herzogthum Crain entlegenen Marckbt Altenmarkt auf 6. Kaufrechtlichen Huben ansässige Bürger*). Svojega gospoda so prosili za potrditev privilegijev, ki so jih obdržali vseskozi (*bisherio durchaus beygehaltene Privilegia*) od podelitve po Frideriku Celjskem, nadalje za potrditev kupnopравne narave svojih zemljišč (*Kaufgerechtigkeiten*) in določitev, česa so oproščeni (*verschont und befreyt*). Knez je svojemu gospodarskemu direktorju na Kranjskem naročil, naj temeljito razišče stanje in mu sporoči svoje mnenje. Ta očitno ni imel pomislekov, kar je privedlo do izdaje razmeroma obsežnega privilegija s petimi točkami. Knez Auersperg je tržanom Starega trga (*Bürgern in Altenmarkt*) potrdil stare svoboščine (*althergebrachten Gerechtsamen und Freyheiten*), ki so jim zagotavljale, da ostajajo tudi v prihodnje »naši častiti in zvesti tržani« (*für ehrsame, und Unsere getreue Bürger angesehen*), njihovih šest že pred časom razdeljenih hub pri Dragi pa skupaj s hišami in drugimi nepremičninami v Starem trgu uživa kupnopравni položaj – pravico do posedovanja, uživanja in prodaje. Umrščino (*Sterbrecht*), tj. dajatev ob smrti podložnika, plačujejo le vsakih 24 let v pavšalu 24 goldinarjev nemške veljave, vsa pisma in listine jim proti plačilu ustreznih taks izstavlja uradna pisarna gospodstva Poljane, ob prodaji zemljišč plačujejo gospodstvu deseti delež, t. i. deseti pfenig, Auersperg pa jih oprošča dajatve dvajsetega pfeniga. Knez daje pri tem jasno vedeti, da so Tržani podvrženi poljanskemu gospodstvu kot osebno nesvo-

bodni rojenjaki (*mit der Erbholdschfts Instanz unterworfen*). Po dotedanjem običaju vse dajatve, tako deželnoknežje kot gosposčinske, poravnava jo izključno v gotovini in prav ničesar v naturi, v poljansko uradno blagajno pa odvajajo tudi deželno-knežje izredne dajatve. Deželni davek (kontribucijo) pobere in plača v celoti ter hkrati njihov rihtar (*durch ihrem Richter*), ki ga vsakokrat imenuje poljanski gosposčinski upravitelj (*welchen jederzeit Unser Verwalter zu ernennen hat*), tako pa se dajatve zbirajo zato, ker ni znano, kolikšen delež od omenjenih šestih hub ima posamezen tržan v posesti (*ein jeder Burger*). Enako velja za žitno desetino v snopih in za desetino od prirastka živine, ki ju Tržani plačujejo kakor drugi podložniki. Tržani in njihovi nasledniki smejo enako kot doslej tudi v prihodnje zastonj pridobivati stavbni les in drva iz gosposčinskih gozdov, in sicer ob vnaprejšnji najavi in toliko, kolikor jim odmeri gospodstvo. Za večne čase naj bodo oproščeni plačevanja činžnega žita, vina in druge male pravde, opravljanja živinske in ročne tlake, običajne robotnine, tovorjenja žita in vina ter stražarjenja (*Wachthaltungen*). Iz oprostitve so izvzeti le v treh primerih: če je razpisana izredna deželna tlaka, če v deželo vdrejo razbojniki in kadar se pri gradu Poljane ali na njegovi pristavi opravljajo velika gradbena oziroma obnovitvena dela. Tedaj so Tržani tako kot drugi podložniki dolžni opravljati vse obveznosti, le da pri gradnjah dajejo samo vozno tlako, ne pa tudi ročne.

Gledano v celoti je privilegij samo še utrdil poseben položaj Tržanov, za katere sicer ne dopušča nikakršnega dvoma, da so poljanski podložniki oziroma rojenjaki, a uživajo na drugi strani vendarle v marsičem ugodnejši položaj od navadnih podložnikov po vaseh. Toda trški status, pravica do naslavljanja s tržani in privilegijski zapisi očitno niso zadoščali, da bi poljanski Stari trg v očeh širše okolice veljal za trg. Ko je v letu potrditve privilegija po Mariji Tereziji izšel Florijančičev zemljevid Kranjske (1744), so na njem označeni vsi sosedni trgi (Kostel, Vinica, Pobrežje, Žužemberk), le Starega trga ni.¹⁰⁹ Zadnje znano eksterno pričevanje o njem kot o trgu najdemo v poročilu dolenskega okrožnega glavarja iz leta 1752 o stanju trgov na Dolenskem, ki ga zgolj bežno omenja kot »Stare Poljane« (*Alt-Pölland*).¹¹⁰ Pred koncem stoletja pa je bil trg pri deželnih in državnih oblasteh kljub okrepljenemu privilegiju že povsem pozabljen. Kindermannov zemljevid dolenskega okrožja (1796) pozna zgolj vaško naselje »Altenmarkt«, še vedno pa sta – gotovo zaradi še ohranjenega obzidja – vrisana kot trga Kostel in Pobrežje, vendar ne tudi Vinica,

¹⁰⁷ Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 133.

¹⁰⁸ HHStA, FAA, Urkunden, 1781 VIII. 1., Dunaj.

¹⁰⁹ Florijančič, *Deželopisna karta*.

¹¹⁰ ARS, AS 6, Repräsentanza in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 88, fasc. XXVIII, 23. 11. 1752.

Stari trg in vas Močile z ledino V Dragi na katastrski mapi iz leta 1822.¹¹¹

ki je obzidje medtem izgubila.¹¹² V leto dni starejšem šematizmu za Kranjsko (1795)¹¹³ in po uradnem pregledu naselij iz leta 1817 je v Pokolpu obstajal le še en trg, miniaturni Kostel.¹¹⁴ Poljanski Stari trg si torej tudi po potrditvi in razširitvi trškega privilegija (1781) ni pridobil pričakovane veljave navzven. Upravičeno ga lahko imenujemo »pozabljeni trg«, izvirno krivdo za njegovo prezrtost pa pripišemo sekundarno nastalemu »nesrečnemu« privedniku Stari.

A kljub vsemu je v okviru domačega poljanskega gospodstva in Auerspergovih posesti veljal za trg vse do zemljiške odveze. Naziva mu ni nikoli nihče odrekal, vendar pa Tržanom v spremenjenih razmerah predmarčne dobe ni bilo več tako lahko braniti vseh pridobljenih pravic, za katere so menili, da so jih prejeli enkrat za vselej. Potem ko jih je upravni urad poljanskega gospodstva podučil, da bi moral privilegij kneza Henrika iz leta 1781 lastnoročno potrditi vsak njegov naslednik, lastnik gospodstva, so se čutili v svojih pravicah prizadeti. 30 starotrških tržanov

(*Bürger von Altenmarkt*) je zato 30. maja 1830 na Auerspergovo odvetništvo naslovilo prošnjo po obnovitvi svoboščin izpred petdesetih let.¹¹⁵ Poljanski upravnik je bil mnenja, da veljajo privilegiji samo do smrti vsakokratnega lastnika fidejkomisa in da njegovih dedičev k ničemur ne zavezujejo.¹¹⁶ V osnovi je takšno stališče tri leta pozneje podprl tudi za mnenje vprašani jurist iz Prage, ki je posamezne točke privilegija soočil z interesi zemljiškega gospodarstva.¹¹⁷ Sporno se je zdelo zlasti izkoriščanje stavbnega in kurilnega lesa iz gosposčinskih gozdov, ki je, kot vse kaže, tudi sprožilo prošnjo tržanov po potrditvi privilegija. Poljansko gospodstvo je vedno znova, še v letu 1838, vztrajalo, da koncesija ni zavezujoča za nadaljnje lastnike Auerspergovega fidejkomisa po smrti kneza Henrika.¹¹⁸ Iz zadnjega desetletja pred zemljiško odvezo ni poročil ne o potrditvi trškega privilegija ne o njeni zavrnitvi. Dejansko je vse ostalo po starem: privilegij je v omejenem obsegu – temeljnih zadevah – obveljal do leta 1848, ko je z zemljiško odvezo izgubil vsak pomen.

¹¹¹ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 4, k. o. Stari trg, mapni list VI.

¹¹² Kindermann, *Atlas*, No. 10.

¹¹³ *Schematismus*, str. 187.

¹¹⁴ *Haupt-Ausweis*, str. 53.

¹¹⁵ HHSStA, FAA, A-VII-4, Conv. 3, 30. 5. 1830.

¹¹⁶ Prav tam, 18. 6. 1830.

¹¹⁷ Prav tam, 4. 2. 1833.

¹¹⁸ Prav tam, 20. 2. 1838.

Postavlja se vprašanje, ali je dotlej obstala tudi funkcija trškega rihtarja, izrecno omenjena v privilegiju kneza Auersperga iz leta 1781. V starotrških cerkvenih maticah je izpričana od leta 1776 do 1811, nato pa ne več.¹¹⁹ Bilo bi prav mogoče, da je v času Ilirskih provinc s francosko upravno-politično reorganizacijo ugasnila, čeprav neomenjanje rihtarjev v maticah po tem času še ne pomeni, da se je to res zgodilo. Kakor koli, leta 1830 se v prošnji za potrditev privilegija na čelo tržanov ni postavil trški rihtar, ampak je vsak od 30 prosilcev posebej naveden kot *Bürger* in podpisan s križcem.¹²⁰ Eno je pri tem gotovo: po avstrijski restavraciji oblasti v letih 1813–1814 je novonastala občina Stari trg – ta ni obsegala samo trga, ampak še štiri okoliške vasi – tako kot vse predmarčne občine premogla rihtarja (*Richter*) in dva odbornika (*Ausschußmänner*). Zanimiva je ugotovitev, da se je v zapisnikih franciscskega katastra leta 1823 poleg omenjenih treh podkrižal še četrti podpisnik, enkrat naveden brez funkcije in enkrat kot *Richter*, kar kaže, da sta bila rihtarja dva (!).¹²¹ Morda gre pri enem vendarle za trškega rihtarja iz časa pred francosko zasedbo, kajti soobstoje dveh rihtarjev v eni katastrski občini nikakor ni logičen. Funkciji pa sta v takem primeru vsekakor morali biti ločeni, prva izključno za trg in druga za lokalno upravo kot pomožni organ okrajne gosposke Poljane. Domneve ni mogoče ne potrditi ne ovreči, saj je ugotovljivo le to, da je bil prvi rihtar gospodar iz trga, drugi pa iz Deskovske vasi.

Omenjena prošnja Tržanov iz leta 1830 še enkrat nazorno priča, da v poljanskem Starem trgu niso poznali delitve na polnopravne tržane in tržane v širšem smislu besede. Za tržane oziroma »purgarje« so preprosto veljali vsi hišni gospodarji.¹²² Pojem tržani so tu sicer poznali že od nekdaj, vendar ne v pomenu »purgarji«, ampak kot lastno ime za prebivalce kraja – Tržani.¹²³ V lokalnem okolju nikoli ni bilo v rabi ime Poljane, s katerim se je naselbina izkazovala navzven, ampak zgolj Trg, po zgraditvi Novega trga ob gradu pa alternativno Trg

in Stari trg.¹²⁴ Slovensko ime – *ex Stari Terg* – srečamo prvič v krstni matici leta 1690¹²⁵ in od leta 1686 večkrat tudi v skrajšani obliki *ex Terg*.¹²⁶ Od 18. stoletja je lastno ime Trg izpričano še v drugih virih. Tako beremo leta 1750 v viniški poročni matici: *ex Terg parochiae Polonensis*,¹²⁷ jožefinski vojaški zemljevid (1784–1787) pravi kraju *Terg oder Altenmarkt*,¹²⁸ krstna matica starotrške župnije (1819) *Altmarkt Terg*,¹²⁹ Freyerjev dvojezični seznam krajevnih imen (1846) v nemščini *Altenmarkt* in v slovenščini *Terg*,¹³⁰ Kozlerjev »Zemljovid slovenske dežele in pokrajin« (1853) pa *Terg*.¹³¹

Od zgodnjega novega veka do novejša doba je imel Stari trg vseskozi močnega konkurenta v vasi Predgrad ob poljanskem gradu. Vas, prvič izpričana leta 1576 v imenu župe *Vor dem Hauß*,¹³² je namreč opravljala funkcije prigrajskega središčnega naselja, ki so drugod običajno pripadale podgrajskim trgom, občutno manjši in od gradu odmaknjeni Stari trg pa je bil nasprotno predvsem cerkveno središče Poljanske doline. Predgrad tudi po videzu ni zaostajal za Starim trgom, saj je ob nastanku franciscskega katastra prav tako premogel več večjih zidanih domačij.¹³³ Po ljudskem štetju iz leta 1782 je s 83 hišami in 461 dušami za skoraj trikrat prekosil Stari trg z vsega 29 domovi in 179 ljudmi,¹³⁴ po popisu hiš in prebivalcev iz leta 1817 pa se je razlika med njima samo še povečala: Stari trg se je za malenkost zmanjšal – na 28 hiš in 176 prebivalcev, Predgrad, največje naselje poljanskega gospostva, pa je tedaj premogel že 95 hiš in 585 ljudi,¹³⁵ skoraj toliko kot mesto Kočevje (107 hiš, 617 ljudi).¹³⁶ Tu je, kot prida jo matične knjige, prebivala tudi edina »gos-poda« – grajski uradniki in njihovi družinski člani, nasprotno pa prebivalci Starega trga, razen duhovnikov, v maticah niso nosili nikakršnih »odličnejših«

¹¹⁹ NŠAL, ŽA Stari trg ob Kolpi, R 1672–1685, R 1685–1701, R 1703–1719, R 1737–1758, R 1758–1791, R 1771–1812, R 1812–1819, R 1819–1837, R 1838–1857, P 1767–1770, P 1812–1816, P 1816–1883, M 1771–1817, M 1819–1836, M 1838–1857.

¹²⁰ HHStA, FAA, A–VII–4, Conv. 3, 30. 5. 1830.

¹²¹ ARS, AS 176, Franciscjski kataster za Kranjsko, N 4, k. o. Stari trg, zapisnik stavbnih parcel in zapisnik zemljiških parcel, 30. 3. 1823. – Četrti podpisnik je kot rihtar podpisan v zapisniku stavbnih parcel.

¹²² Franciscjski kataster (kot v prejšnji opombi) potrjuje, da so bili prosilci, podpisani v prošnji kot »Bürger«, vsi hišni gospodarji Starega trga.

¹²³ O rabi tega imena za prebivalce kraja *Krajevni leksikon Slovenije* II, str. 58.

¹²⁴ V najstarejši župnijski krstni matici knjigi 1672–1685 je Stari trg mestoma imenovan »in oppido« oziroma »ex oppido«, največkrat »ex antiquo foro«, redkeje z nemško ustreznic »ex Alten Markt« in le izjemoma kot »ex antiquo pago« (NŠAL, ŽA Stari trg ob Kolpi, R 1672–1685).

¹²⁵ Popolno slovensko ime zasledimo sicer samo dvakrat: »ex Stari Terg« in »ex oppido Stari Tergh« (NŠALJ, ŽA Stari trg ob Kolpi, RMK 1685–1701, 24. 3. 1690 in 13. 11. 1692).

¹²⁶ Prav tam, 27. 6. 1686, 8. 12. 1686.

¹²⁷ NŠAL, ŽA Vinica, P 1746–1784, 28. 11. 1750.

¹²⁸ Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem*, sekcija 246, str. 156.

¹²⁹ Knjiga je vodena po posameznih krajih, tako da je bilo ime kraja navedeno le ob njeni nastavitvi (NŠAL, ŽA Stari trg ob Kolpi, R 1819–1837).

¹³⁰ Freyer, *Alphabetisches Verzeichniß*, str. 4, 124.

¹³¹ Kozler, *Zemljovid Slovenske dežele*.

¹³² D. Kos, *Urbarij*, str. 264–265.

¹³³ ARS, AS 176, Franciscjski kataster za Kranjsko, N 336, k. o. Predgrad, mapa 1822, mapni list VII.

¹³⁴ NŠAL, ŠAL/Ž, fasc. 323, Stari trg ob Kolpi, Concentrations Tabelle etc., 17. 8. 1782.

¹³⁵ *Haupt-Ausweis*, str. 54.

¹³⁶ Prav tam, str. 49.

predznakov. Rivalstvo med krajema¹³⁷ je bilo končno še v polpretekli dobi eden od vzrokov, da se je Poljanska dolina leta 1957 razdelila med dve občini, Kočevje in Črnomelj.¹³⁸

Je bil Novi trg v Predgradu res kdaj trg?

Za razumevanje, zakaj je bil Stari trg kot eden od kranjskih trgov prezrt, je tem pomembnejše poznavanje vloge Predgrada, saj je ta prigrajska vas v svojih nedrih skrivala jedro vsega problema. Tu je ob gradu Poljane kot protiturški tabor najpozneje v prvi polovici 16. stoletja zrastle naselje z imenom Novi trg ali Novi tržič. Mikrotoponim Tržič (mestnik: v Tržiči) se je za pobočje tik pod cerkvijo sv. Fabijana in Boštjana oziroma nekdanjim gradom Poljane ohranil do najnovejše dobe, vendar ne tudi spomin na protiturški tabor in izvor imena.¹³⁹ O refugalni vlogi poljanskega tabora ni nikakršnega dvoma, kot eno temeljnih pa se poraja vprašanje, ali se za imenom Novi trg resnično skrivajo trške značilnosti ali ne in je torej tabor dobil ime trg zgolj zaradi videza. Je mogoče, da je obgrajsko taborsko naselje za nekaj časa celo prevzelo del funkcij trga Poljane, ki se je prav zato začel imenovati Stari trg?

Poleg reformiranega urbarja iz leta 1576 predstavlja izhodišče za razumevanje problema primerjava poljanskega Novega trga s sosednjim taborskim trgov Kostel, ki je prvič izpričan v istem času, v šest let starejšem reformiranem urbarju kostelskega gospostva iz leta 1570. Tudi Kostel se v urbarju imenuje »tržič« (*Markhtl*, *Märkhtl*) in zanj enako kot za poljanski Novi trg pogrešamo značilnosti, kakršne srečamo v sočasnih reformiranih urbarjih pri drugih dolenskih in notranjskih trgih; ti se kot urbarialna naselja po dajatvah in delovnih obveznostih razlikujejo od podeželja, posestniki pa se pri vseh imenujejo *purgarji* (*burger*, *purger*).¹⁴⁰

Za oba obkolpska »trga« sta v urbarjih jasno izpričana pglavitni namen nastanka in naselbinska funkcija: obramba gradu z refugijem. Trg Kostel in poljanski Novi trg zasledimo šele na koncu urbarjev pri opisu posebnih prihodkov. V zvezi s kaščnim činžem (*Khasstenzinß*) je za Kostel zapisano, da omenjeno dajatev plačuje vsak podložnik s Kočevskega ali Hrvaškega, ki postavi kaščo v tržcu (*im Markhtl*). Število kašč se je po navedbi urbarja pogosto spreminjalo in je tedaj znašalo 27, neupoštevaje kašče domačih kostelskih podložnikov. Ne-

posredno na kaščni činž so se vezale dajatve stalnih naseljencev – trških oštetarjev (*von den hofstetten im Märkhtl*); koliko jih je živelo v trgu, ne vemo, saj sta poimensko navedena samo dva, nihče razen njiju pa po izrecni navedbi ni plačeval ničesar (*diennt niemandts nichts*). Končno je pri tlaki razvidno, da so bili podložniki dolžni v trgu drug za drugim opravljati stražarsko službo (*zu der wacht im Märkhtl*).¹⁴¹

Ob izraziti funkcijski različnosti Kostela od trgov v drugih deželnoknežjih zastavnih gospostvih je nasprotno opazna njegova precejšnja skladnost s poljanskim Tržičem. V reformiranem urbarju gospostva Poljane iz leta 1576 se ta imenuje »Novi tržec« in je prav tako kot kostelski trg naveden le v rubriki prihodkov od kašč (*Cassten dienst im Neuen Märckhtl*). Enako kot v Kostelu so kaščno dajatev tudi tu naložili zgolj tujim podložnikom, tedaj skupaj 25 osebam za prav tolikšno število kašč.¹⁴² V skladu z navedbo, da gre za tuje podložnike, ni med kaščarji nikogar iz Starega trga, pri šestih pa so označeni kraji bivanja, raztreseni na obeh bregovih Kolpe na vzhodu do Dragatuša.¹⁴³

Po urbarjih iz sedemdesetih let 16. stoletja tako torej med obkolpskima sosedoma, poljanskim obgrajskim taborom Tržič in kostelskim Trgom ni tako rekoč nobenih razlik. Zato pa se oba jasno ločita od dejanskih trgov, kakršen je bil obema najbližji Stari trg v Poljanah. Povezuje ju nadalje skupen izvor imen Tržič oziroma Trg, ki se v urbarjih odraža v prevedenih nemških oblikah »im Neuen Märckhtl« oziroma »im Märckhtl«, vsekakor posnetih po živi govorici, pri čemer sta stvarni imeni postali lastni. Trško ime se je pri obeh taborih povsem uveljavilo, najbrž v ljudskem jeziku celo brez druge ustreznice. Ker je bil pojem trga v rabi za zelo širok spekter različnih krajev, ne da bi imel jasno pravno vsebino, se je tem laže prilepil obzidanemu podgrajskemu kompleksu, po temeljni funkciji sicer protiturškemu taboru, a nekoliko drugačnemu od klasičnega tipa tabora. Presenetljivo je, kako močno se je pri Kostelu uveljavilo krajevno lastno ime Trg, ki je ostalo živo do najnovejše dobe.

Tu je bilo trško ime za taborsko naselje novo, pri poljanskem taboru pa je bilo treba razlikovati med že obstoječim srednjeveškim trgov Poljane in novo nastalim taborom, ki je zato v razliko od »starega trga« postal »novi trg«. Ali se je kostelski Trg zgledoval po imenu tabora ob poljanskem gradu,

¹⁴¹ Prav tam, str. 528–529.

¹⁴² D. Kos, *Urbarji*, str. 282–283.

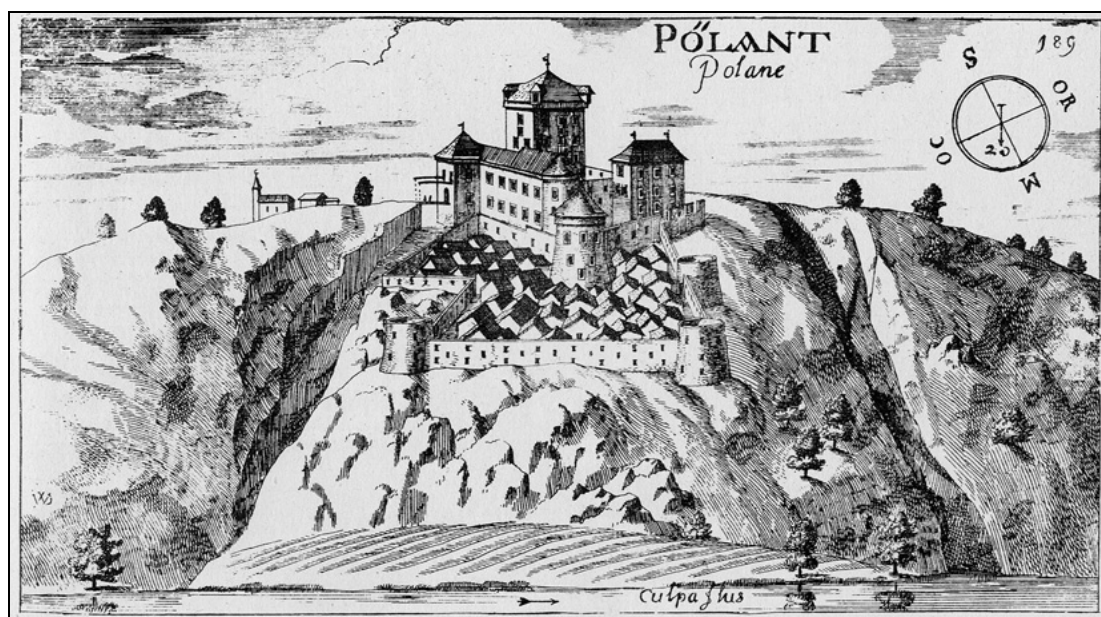
¹⁴³ Po en kaščar je bil iz (Stare ali Nove) Lipe pri Dragatušu, štirje iz Blaževcev na desnem bregu Kolpe in eden iz Radencev. Od ostalih 19 imetnikov kašč lahko tri pogojno identificiramo kot podložnike Poljan: v istem urbarju so njihovi soimenjaki navedeni v bližnjih naseljih Kovača vas, Jelenja vas in Dolenji Radenci (prim. D. Kos, *Urbarji*, str. 264, 266 in 270).

¹³⁷ O Tržanih oziroma »trški vasi« je sicer krožila zbadljivka, ki se je začela takole: »So prišli fantje iz trške vasje...« (informator Jurij Šuster (1909), *Predgrad* 10, 24. 7. 1998).

¹³⁸ *Krajevni leksikon Slovenije* II, str. 58.

¹³⁹ Prim. Simonič, *Grad Poljane*, str. 39. – Najstarejši Predgrajec in neposredni sosed nekdanjega gradu Jurij Šuster je zgolj sklepal: »Tu se je menda nekoč trgovalo« (24. 7. 1998).

¹⁴⁰ Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 528.

Grad in trg Poljane v Valvasorjevi Topografiji (1679)¹⁴⁴

niti ni pomembno. Za izbiro imena kvalitativno novega – obzidanega naselja namreč ne pri enem ne pri drugem ni imela večjega pomena vsebina pojmov, temveč naselbinski videz. O poljanskem Novem trgu tako zapiše še Valvasor dobrih sto let pozneje (1689): »Pod gradom [Poljane] vidimo velik tabor, v katerem je veliko majhnih hišic, zato spominja na trg ali mestece (!), zlasti ker je najbolje preskrbljen z okroglimi stolpi in obzidji. V vojnih časih je nudil zatočišče okoliškim podeželanom, ki so se semkaj zatekali s svojim premoženjem in imetjem ter odbijali sovražni napad. V mirnih časih so hišice nenaseljene in stojijo prazne.«¹⁴⁵ Odločilnost zunanje podobe pri poimenovanju je zaslediti tudi za trg Kostel ali Trg; vir iz leta 1581 ga namreč enkrat imenuje »grad« in drugič celo »mesto«.¹⁴⁶

Toda poljanski Tržič in kostelski Trg sta se ob vseh skupnih značilnostih vendarle že od nastanka razlikovala v nekaterih temeljnih potezah, zaradi

katerih sta imela tabora pozneje različno razvojno pot. Drugače kot Tržič, ki je bil tipičen kmečki protiturški tabor na sicer »netipični« legi ob gradu, je kostelski Trg opravljal še druge vloge. Poljanski tabor denimo ni imel večjega pomena za obrambo gradu, saj je stal na naravno utrjenem skalnatem pobočju pod gradom, skozi katerega je najbrž vodil tudi edini vhod v tabor.¹⁴⁷ Kostelski grad je nasprotno uporabljal trško obzidje za svojo predstražo. Podložniki, ki jim urbar leta 1570 nalaga stražarsko obveznost, so hkrati varovali edini dostop v grad, v kašah shranjeno podložniško imetje in končno tudi maloštevilne stalne naseljence Trga. Prav po stalnih prebivalcih, imetnikih oštato, se je kostelski Trg v 16. stoletju in pozneje ločil od poljanskega Tržiča, za katerega urbar iz leta 1576 o stalni naseljenosti molči, Valvasor pa sto let pozneje izrecno poudari, da so hišice v mirnih časih prazne. Tako se je kostelskemu taborskemu naselju Trg »uspelo« že pri Valvasorju uvrstiti med ostale kranjske trge¹⁴⁸ in nato ohranjati status trga vse do 19. stoletja.¹⁴⁹ Nasprotno je nenaseljeni oziroma samo občasno naseljeni refugij Tržič ugasnil, brž ko je prenehala njegova taborska funkcija. Nimamo torej nikakršne potrditve, da bi bil kdaj trg tudi po drugih, temeljnih značilnostih trških naselij, in ne zgolj po videzu in imenu.

¹⁴⁴ Valvasor, *Topographia*, št. 189.

¹⁴⁵ Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 449: »Unter dem Schloß zeigt sich ein grosser Tabor, in welchem viel kleine Häuslein und er daher einem Marckt oder Städtlein nicht ungleich zumal weil er mit runden Thürnen und Ringmauren bestens versehen: und dieses die Zuflucht der hier herum=wohnenden Landleute zu Kriegs=Zeiten gewesen alkwohinein sie sich mit aller ihrer Haab und Gütern geflüchtet und den feindlichen Anfall abgetrieben. Zu Friedens=Zeit aber lässt man diese Häuslein unbewohnt und leer stehen.«

¹⁴⁶ V nekem sodnem sporu se najprej omenja podložniška kašča v »gradu« Kostel (*gaden im gschlos Khostl*), ki jo je zastavni imetnik gospostva podrł, ker je bila preblizu »mestnim« (!) vratom (*dem statt thor zu nahent*) (Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 530).

¹⁴⁷ Fister, *Arhitektura slovenskih*, str. 98–99.

¹⁴⁸ Valvasor, *Die Ehre* II, str. 212; XI, str. 216–217.

¹⁴⁹ Kostel je trg tudi na Florijančičevem zemljevidu Kranjske iz leta 1744 (Florijančič, *Deželopisna karta*), v šematizmu Kranjske leta 1795 (*Schematismus*, str. 187) in v uradnem popisu prebivalstva leta 1817 (*Haupt-Ausweis*, str. 53).

Ni izključeno, ampak prej zelo verjetno, da je podgrajski tabor, vključen v obzidje poljanskega gradu, ob zgraditvi služil zlasti prebivalcem Poljan – Starega trga in je tudi zato, ne le zaradi fortifikacijske arhitekture, dobil ime Novi trg ali Tržič (manjši trg). Bržčas so tabor zgradili še v zadnjih desetletjih 15. stoletja, za Tržane pa je morebiti nekaj časa vendarle predstavljal več kot pribežališče. Prebivalcev Starega trga, Tržanov, urbar iz leta 1576 sicer ne navaja med kaščarji, kar ne preseneča, saj so s kaščo dajatvijo izrecno obremenjeni samo tuji in ne tudi poljanski podložniki. Opozoriti kaže na dejstvo, da našteva urbar le 25 kašč, po Valvasorjevem bakrorezu (1679)¹⁵⁰ pa je sto let pozneje moč naštetih več kot 40 majhnih zgradb. Presežek je prejkone pripadal domačim poljanskim podložnikom in med njimi Tržanom, seveda ob pogoju, da je Valvasorjeva upodobitev realistična. Obseg tabora sto let prej zagotovo ni bil manjši, zato je moralo biti tudi leta 1576 v njem najmanj toliko kašč.

V urbarju iz leta 1576, v času še obstoječe nevarnosti, pričajo o taborski naravi Tržiča kašče okoliških kmetov, nakar v priročnem urbarju 1642–1649 ni več ne kašč ne Novega trga.¹⁵¹ V spremenjenih obrambno-varnostnih razmerah je očitno še pred tem izgubil ves pomen, zato je vprašanje, ali ne govori Valvasor pravzaprav že o polpreteklem stanju, ko pravi, da je tabor nudil zatočišče okoliškim podeželanom in da so v mirnih časih hišice v njem prazne.¹⁵² Jožefinska merjenja iz osemdesetih let 18. stoletja prikazujejo samo veliko stavbo podkvaste oblike, imenovano *Altes Schlos*, v bližini katere je zrasla manjša graščina (*Schloß*), pri opisu trdnih stavb v vasi Predgrad pa govorijo o kapeli in gosposčinskem poslopju (*Eine Capelle und das herchaftliche Gebäude*). Drugače kot pri gradovih Kostelu in Pobrežju, tu ni vrisano taborsko-obgrajsko obzidje.¹⁵³ Četrto stoletje pozneje se je fizična podoba grajsko-taborskega areala še dodatno spremenila. Leta 1809 so namreč Francozi grad požgali in sedež gospostva se je preselil v novo graščino,¹⁵⁴ ki jo kot »Schloß« poznajo že jožefinska merjenja. Od starega grajskega kompleksa je ostala zgolj kapela, današnja podružnica sv. Fabijana in Boštjana. Franciscejski kataster iz let 1822–1823 ima nato pod nekdanjim gradom osem lesenih stavb: sedem majhnih vinskih kleti in stanovanjsko hišico, ki predstavljajo enklave sredi zelo velike gosposke pašniške parcele. Ni gotovo, ali so na tleh nekdanjega tabora stale vse ali nemara samo zgornje tri kleti, postavljene v vrsti druga ob drugi.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Valvasor, *Topographia*, št. 189.

¹⁵¹ HHStA, FAA, A–15–3, No. 53.

¹⁵² Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 449.

¹⁵³ Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem*, str. 155, sekcije 246 (Predgrad), 238 (Kostel) in 247 (Pobrežje).

¹⁵⁴ Stopar, *Grajske stavbe*, str. 93, 95.

¹⁵⁵ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 336, k.

Trg Pusti Gradec – lokalni mit, izraz ambicij gospodarjev ali resnično trg?

Kdor pozna vasico Pusti Gradec, poldrugi kilometer jugovzhodno od Dragatuša, si bo ob še tako bujni domišljiji komaj lahko predstavljal, da je tu od konca 17. do začetka 19. stoletja kontinuirano izpričano trško naselje. Po popisu prebivalstva iz leta 2002 je naselje štelo 10 stanovanjskih zgradb in 27 prebivalcev.¹⁵⁶ Njihovo število se zadnjih sto let konstantno zmanjšuje in znaša nekaj manj kot pred poldrugim stoletjem (29 leta 1869, 44 leta 1900).¹⁵⁷ Resda je v bližini, na okroglem polotoku v okljuku Lahinje stala graščina Pusti Gradec, na katero se je nastanek trga brez dvoma oprl, toda lega in tip naselja se zdita za trške funkcije zelo neprimerna. Gre namreč za zaselek z nekaj domovi na terasah levega brega Lahinje,¹⁵⁸ oddaljen 300–400 metrov od gradu rahlo navkreber proti Dragatušu, brez središčnega prostora in sakralnega objekta. Med vsemi kraji na Slovenskem, ki so se kdaj ponašali z nazivom trg, gotovo ne bi našli bolj nenavadnega, kakor tudi ne teže razumljive odločitve ustanoviteljev za vzpostavitev trškega naselja na takem mestu.

Tudi po skrbni analizi vsega, kar o trgu Pusti Gradec vemo, in iskanju primerljivosti s trškimi naselji v širšem prostoru, pri vprašanju o njegovih začetkih in razlogih za nastanek še vedno nismo prišli dlje kot do hipotez. Ostaja upanje, da se bodo kdaj našli viri starejšega nastanka, ki bodo za katero od hipotez dali trdnejšo podlago.

Nenavadno trško naselje Pusti Gradec bomo imenovali z današnjim imenom, ki ga je nosila tudi nekdanja graščina. Do devetdesetih let 20. stoletja se je kraj sicer več desetletij uradno imenoval Pusti Gradac. Kot samostojno naselje obstaja šele od obdobja med obema svetovnima vojnama, ko se je osamosvojil od Dragatuša.¹⁵⁹ Drugi samoglasnik –a v besedi Gradac je bil sploh še mlajši pojav¹⁶⁰ in, kot

o. Predgrad, mapni list X in zapisnik stavbnih parcel 10. 3. 1823. – Stalno naseljena je bila le hišica z malo zemlje, nastala povsem na novo ali z delitvijo ene od desetih hub. Vas Predgrad je imela po terezijanskem katastru, enako kot leta 1576 (D. Kos, *Urbarji*, str. 264–267), še vedno samo deset hub, vendar so bile te razdeljene med 34 posestnikov (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 121, RDA, N 162, No. 26, 30. 9. 1757).

¹⁵⁶ http://www.stat.si/popis2002/si/rezultati_naselja_osnovni.asp (25. 2. 2010)

¹⁵⁷ *Krajevni leksikon Slovenije* 1995, str. 566–567.

¹⁵⁸ Prim. prav tam, str. 315.

¹⁵⁹ Po krajevnem repertoriju iz leta 1919 je bil še zaselek Dragatuša z 8 hišami in 33 prebivalci (*Spezialortsrepertorium*, str. 103). Po *Krajevnom leksikonu Dravske banovine* (1937), str. 128, je štel le 7 hiš in 35 prebivalcev.

¹⁶⁰ V *Krajevnom leksikonu Dravske banovine* (1937), str. 128, se kraj imenuje še Pusti gradec, prav tako leta 1919 po krajevnem repertoriju (*Spezialortsrepertorium*, str. 103): Oeden-graz, Pusti Gradec. – Krajevno ime so v nekaterih dokumentih jugoslovenizirali že pred 2. svetovno vojno, vendar ni zaživel, po vojni pa so v imenu bratstva in enotnosti ter

priča že pridevnik gradéčki, ni koreninil v izvornem imenu. Tudi kastelološka literatura govori v glavnem o graščini Pusti Gradec,¹⁶¹ kot je njeno slovensko ime zapisal že Valvasor (1679 in 1689): *Puſti Gradecz*.¹⁶² V večji zadregi se znajdemo, če želimo z današnjim poimenovanjem uskladiti ime trga, kakršnega zasledimo v obravnavanih virih od konca 17. do začetka 19. stoletja. Kraj se je namreč v svetnih, predvsem urbarialnih virih vedno imenoval samo Gradec, torej drugače kot graščina, le v matičnih knjigah viniške župnije najdemo zanj izmenično obe imeni: Gradec in Pusti Gradec.¹⁶³ Vse torej kaže, da so ga v ožji okolici poznali samo pod krajšim imenom, pridevnik Pusti pa so mu dodajali za potrebe označevanja v širšem prostoru, zlasti da se je razlikoval od imena gradu in prigradske vasi Gradac med Črnomeljem in Metliko ter od drugih okoliških Gradcev.

Zgodbo o pustograškem trgu bomo, kot je običajno, začeli s prvo omembo kraja, in si v nadaljevanju najprej ogledali dejstva, vključno z obravnavo vprašanja, ali je bil Pusti Gradec res kdaj trg, primerljiv s »klasičnimi« trgi. Nazadnje se bomo vrnili k izhodišču in ponudili hipoteze o razlogih in času nastanka te več kot nenavadne trške naselbine – torej o njeni nedokumentirani »predzgodovini«.

Ključ za razumevanje problema je prav v tej **nedokumentirani dobi**. Naselje Gradec se namreč v znanih virih ne pojavi pred letom 1679, kar pomeni več kot dvesto let pozneje kot večina okoliških naselij.¹⁶⁴ Ker pa to ozemlje glede na pripadnost zemljiškim gospodstvom ni bilo kompaktno, ni mogoče z gotovostjo ugotoviti, komu je v srednjem veku pripadalo ožje območje graščine in vasi Pusti Gradec. Še najbolj verjetno se zdi, da je bilo del posesti Auerspergov – Turjaških, čeprav ga v najstarejšem turjaškem urbarju (1463) in v razdelilni listini njihove posesti (1467) ne srečamo, a najdemo v omenjenih virih sosednje zaselke Lahinjo, Brdar-

ce, Nerajec in Obrh.¹⁶⁵ Prva dva sta leta 1467 v celoti pripadla šumberški veji Auerspergov, druga dva pa sta si turjaška in šumberška rodbinska veja razdelili.

Tako je tem bolj pomenljivo, da je graščina oziroma stolp Pusti Gradec (*Thurn Ödengrätz*) ob prvi omembi leta 1593 izpričan prav v rokah šumberških Auerspergov. Šlo je za posest z imenjsko rento 3 goldinarjev in 24 krajcarjev, ki so jo tega leta v kranjski imenjski knjigi prepisali od posesti pokojnega Janeza Auersperga k tedaj še majhni posesti Gašperja Križaniča. Kaj konkretno je prepisana posest obsegala, ne vemo, kakor tudi ne, na kaj se je nanašalo imenje 4 goldinarjev in 40 krajcarjev, ki ga je Gašperju leto prej (1592) prepisal njegov brat Jurij Križanič.¹⁶⁶ Brata Križanič sta po imenjski knjigi sicer posedovala vsak po 4 goldinarje, 40 krajcarjev in 1 denarič – skupaj 9 goldinarjev, 20 krajcarjev in pol – od leta 1587, ko sta to posest kot dar dobila prav od šumberške veje Auerspergov, od posesti pokojnega Janeza in njegovega brata Andreja Auersperga.¹⁶⁷ Do izročitve je prišlo sicer že leta 1582.¹⁶⁸ Gašper Križanič je tako do leta 1593 združil v svojih rokah imenjsko rento 12 goldinarjev ter 44 krajcarjev in pol, za katero vemo, da je bila še nekaj let prej v celoti šumberška in da je vsaj del, če ne vsa spadala h graščini Pusti Gradec. Še leta 1593 ali malo zatem je v imenjski knjigi nastal zapis, da se je imenjska renta zmanjšala za goldinar in 36 krajcarjev, ker je bilo Križaniču dovoljeno dve hubi priključiti k pristavi (*zur Majrschafft eingezogen*).¹⁶⁹ Ta se omenja tudi v Gašperjevem zapuščinskem inventarju iz leta 1597,¹⁷⁰ ki, pomenljivo, razlikuje med dvema graščinskima kompleksoma: poleg stolpa v Pustem Gradcu (*alda im Thurn zu Öden Grätz*)¹⁷¹ navaja tudi dvorec pri (!) Pustem Gradcu (*am Hoff bey Öden Grätz*),¹⁷² na koncu ima pa še t. i. staro hišo (*Im Alten Hauß*), s čimer je očitno spet

izenačevanja vseh belokranjskih Gradcev nadeli vasi ime s črko a (Milovan Dimitrič, Tudi uradno hočejo ime Pusti Gradec. *Delo* 36, št. 90, 19. 4. 1994, str. 9; isti, Edino pravilno ime kraja je Pusti Gradec! *Delo* 38, št. 234, 9. 10. 1996, str. 4).

¹⁶¹ Prim. Smole, *Graščine*, str. 396; Stopar, *Grajske stavbe*, str. 100–103. – Ime *Pusti gradac* (sic!) navaja Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 269.

¹⁶² Valvasor, *Topographia*, št. 174; isti, *Die Ehre* XI, str. 430.

¹⁶³ Npr. ex *Gradaz* (10. 11. 1679, 9. 12. 1680), ex *Gradecz* (2. 1. 1681, 8. 10. 1682, 15. 4. 1758), ex *Pusti Gradecz* (25. 2. 1751, 1. 3. 1758), ex *Pusti Gradaz* (30. 12. 1754, 9. 7. 1755). NŠAL, ŽA Vinica, R 1679–1685, R 1749–1757, R 1757–1784.

¹⁶⁴ V srednjeveških virih pogrešamo sosednje zaselke Šipek, Črešnjevec in Podlog, prve omembe drugih najbližjih krajev pa si sledijo takole: Dragatuš (1359), Nerajec (1395), Obrh (1427), Lahinja (1463), Brdarci (1463). M. Kos, *Gradivo*, str. 38, 121, 304, 392, 397. Prim. tudi D. Kos, *Urbarji*, str. 77–83.

¹⁶⁵ Kot v prejšnji opombi. Prim. D. Kos, *Urbarji*, str. 77, 80, 81. – Dragatuš in gradič Turn zahodno od njega sta po urbarju iz leta 1490 spadala pod komendo nemškega viteškega reda (prav tam, str. 78, 220).

¹⁶⁶ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 128.

¹⁶⁷ Prav tam, fol. 123'. – Pri Juriju je sicer navedeno, da sta mu Auersperga podarila za 9 gld, 20 kr in 2 den imenjske rente, pri Gašperju pa je zapisana vsota 4 gld, 40 kr in 1 den (fol. 128).

¹⁶⁸ Izročilno pismo za devet hub in pol je bilo sicer datirano 1. septembra 1582 in se je glasilo samo na Jurija, Gašper pa je 1. decembra 1582 prejel pet hub; vsa posest je ležala v Beli krajini (*im Mötlinger Poden*). ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 14, C–1, 1. 7. 1597, str. 3.

¹⁶⁹ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 128.

¹⁷⁰ ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 14, C–1, 1. 7. 1597, str. 26–27.

¹⁷¹ Prav tam, str. 1.

¹⁷² Prav tam, str. 20.

mišljen prvotni stolp – graščina.¹⁷³ Dvorec pri Pustem Gradcu bo najverjetneje poznejši dvorec pri Brdarcih, ki ga v literaturi srečamo tudi kot grajsko pristavo.¹⁷⁴ Nosil je sicer letnico 1641,¹⁷⁵ a ta ne pomeni nujno časa zgraditve stavbe na novo. Omenjanje več stavbnih objektov, med njimi t. i. stare hiše, vsekakor kaže na določeno starost Pustega Gradca. Žal pa v Gašperjevem zapuščinskem inventarju ni datirano kupno pismo za pustograški stolp (*per den Thurn zu öden Grätz*), ki ga je neznano kdaj pred letom 1593 izdal Viljem Auersperg.¹⁷⁶

Gašperju Križaniču, v zapuščinskem inventarju označenemu kot poveljniku haramij na Hrvaškem,¹⁷⁷ je po imenjski knjigi sledil Gabrijel Križanič, ki je svojo imenjsko rento v letih 1596 in 1601 povečal za več kot dvajsetkrat – na dobrih 235 gol-

dinarjev, in sicer na račun posestnih pridobitev od baronov Auerspergov ter Janeza Ludvika Sauerja (gospostvo Trebnje).¹⁷⁸ Zaradi »utopitve« Pustega Gradca v povečani Križaničevi posesti nimamo jasne slike o obsegu pustograške posesti vse do leta 1635, ko je bila ta po Gabrijelovi smrti v lasti njegove sestre Barbare, poročene baronice Kacijanar. Cesar Ferdinand II. je tedaj s fevdno listino potrdil Barbarino prodajo več hub in graščine oziroma stolpa Pusti Gradec (*den Thurn oder Guett Ödensgrätz*) Matevžu Plasmanu. Listina navaja poleg gosposčinskega sedeža 19 hub, raztresenih po bližnjih vaseh Črešnjevca, Brdarci, Nerajec, Kuk in Lahinja, molči pa o zaselku ali trgu Gradec,¹⁷⁹ ki ga pozna šele najstarejši ohranjeni graščinski urbar za obdobje 1690–1699.¹⁸⁰

Fevdna listina 1635	Urbur 1690–1699
Črešnjevec (<i>Kberschdorf</i>) – 2 hubi in še enkrat 2 hubi, skupaj 4 hube ¹⁸¹	Črešnjevec (<i>Kberßchdorff</i>) – 5 in 3/4 hube
Lahinja (<i>Lachina</i>) – 5 hub in pol	Lahinja ¹⁸² (<i>Dorff Lachina</i>) – 4 in pol hube
Nerajec (<i>Näräz</i>) – dve hubi in pol	Veliki Nerajec (<i>Groß Nerayzdorff</i>) – 3/4 hube
Kuk (<i>Polz</i>) – 2 hubi	Mali Nerajec (<i>Khlain Neraiz</i>) – 1 in pol hube
---	Kuk (<i>Khuckh</i>) ¹⁸³ – 2 hubi
---	Talčji Vrh (<i>Dorff Kchelbersperg</i>) – 3 1/4 hube
---	trg Gradec (<i>Markht Gradez</i>) – 1 1/4 hube in 2 oštata
Brdarci (<i>Werderaz</i>) – 5 hub	pri Gradcu (<i>Bey Gradez</i>) – 3/4 hube
---	Brdarci (<i>Werdarcze</i>) – 2 in pol hube
---	Maline (<i>Dorff Malline</i>) – 2 hubi
	Pripis iz leta 1699: trg Gradec (<i>Markht Grädez</i>) – 1/4 hube, ¹⁸⁴ gospostvo uživa v trgu 1 1/4 hube ¹⁸⁵
Skupaj 19 hub	Skupaj 24 hub in 2 oštata

¹⁷³ Prav tam, str. 24.

¹⁷⁴ Jakič, *Vsi slovenski*, str. 269.

¹⁷⁵ Stopar, *Grajske stavbe*, str. 9.

¹⁷⁶ ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 14, C–1, 1. 7. 1597, str. 3. – Viljem Auersperg je najverjetneje sin viteza Volfa Engelberta s Šumberka in Žužemberka, brat Janeza in Andreja, rojen leta 1555, toda v šumberški veji sta pred njim izpričana še dva starejša odrastla Viljema, od katerih je prišel prvi na svet že sredi 15. stoletja in umrl leta 1506, drugi pa je bil njegov nečak (Preinfalk, *Auerspergi*, str. 509–510, 558).

¹⁷⁷ ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 14, C–1, zapuščinski inventar Gašperja Križaniča, 1. 7. 1597, str. 1.

¹⁷⁸ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 127.

¹⁷⁹ ARS, AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 2304, 1635 VI. 1., Gradec. – Prim. tudi D. Kos, *Urburji*, str. 63. – V Plasmanovem zapuščinskem inventarju sta navedena tudi nedatirano kupno pismo za Pusti Gradec med Kacijanarjevo in Plasmanom ter njuna poravnava za isto posest 17. septembra 1635 (ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 81, XXXIV P–31, 14. 2. 1650, str. 6 in 8).

¹⁸⁰ NŠAL, ŽA Črnomelj, fasc. 1, urbar Krupa in Pusti Gradec 1690–1699, fol. 179–181, 190. Prim. objavo: D. Kos, *Urburji*, str. 542–544.

¹⁸¹ D. Kos, *Urburji*, str. 63, razlikuje med dvema belokranjskima Črešnjevca in ima za drugega kraj pri Semiču, kar ni verjetno.

¹⁸² Velika in Mala Lahinja.

¹⁸³ D. Kos je Kuk, za katerega zmotno pravi, da v listini iz leta 1635 ni omenjen, postavil v prostor »nekje med Nerajcem in Belčjim vrhom« (D. Kos, *Urburji*, str. 547). Sodeč po lociranju toponima *zum Polcz* iz let 1458 v Belčji Vrh (M. Kos, *Gradivo*, str. 721), gre morda za ta kraj. Kuk se pojavlja v krupskih urbarjih kot »Khuke« in »Kucke« še globoko v 2. polovico 18. stoletja, ko je bila v vasi poldruga hube (npr. ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 18, urbar Krupa 1775–1778, fol. 106–7).

¹⁸⁴ Gre za četrto hube, ki je prej pripadala posestniku s polovično hube.

¹⁸⁵ Vštete je četrto hube, ki je prej pripadala posestniku s tritrtinsko hube v trgu.

Primerjava stanja v listini (1635) in v omenjenem urbarju je pokazala, da je medtem sicer prišlo do določenih posestnih sprememb, vendar te niso bile občutne. Poleg trga Gradec sta v urbarju novi še vasi Maline in Talčji Vrh.¹⁸⁶

Med Ferdinandovo listino, ki kot prva podaja okvirni obseg posesti Pustega Gradca, in najzgodnejšim ohranjenim urbarjem je torej minilo 65 let. V vmesnem času zasledimo 10. novembra 1679 v najstarejši krstni matični knjigi župnije Vinica prvo omembo kraja Gradec (*ex Gradaz*),¹⁸⁷ ki ji kontinuirano sledijo druge, vendar ni Gradec nikoli označen kot trg (*oppidum*), kakor so viniški duhovniki tu in tam imenovali Vinico (*hic opido, ex opido Vinicensi*).¹⁸⁸ Postavlja se vprašanje, ali je to obdobje res ključni čas, v katerem je treba iskati nastanek trga Gradec, ali pa se je ta v omenjeni listini iz leta 1635 preprosto »skril« v navajanju graščinskih pritikin in je torej kot tak obstajal vsaj že pod Križaniči.

Iz vmesnega časa so sicer dobro dokumentirani lastniki graščine, nič pa ni znanega o njeni rustikalni in dominikalni posesti, vključno s trgov. Valvasor opisuje zgodovino gradu le za polpreteklo dobo, samo do časa, ko so ga posedovali Plasmani. Poznal ni niti osebnega imena Matevža Plasmana, pri čemer še navaja, da ni znano, kdo je grad postavil. Nato se na dolgo in široko razpiše o Plasmanovih sinovih, s katerimi je rod izumrl in od katerih naj bi prvi tukaj leta 1654 na grozovit način umoril svojega očima, materinega drugega, neplemiškega moža. O samem gradu ve Valvasor povedati razmeroma malo. Ustavi se pri razlagi njegovega imena, ki da izvira iz *kranjsčine*, in pri prijetni legi gradu tik ob rečnem otoku (!). Tega lahko sicer le slutimo iz upodobitve nadstropne grajske stavbe z okroglim stolpom in obdajajočimi majhnimi gospodarskimi poslopji.¹⁸⁹

Plasmani, pri Valvasorju prvi znani posestniki Pustega Gradca, so tu pustili vidne materialne sledove, najprej v cerkvi Vseh svetnikov na polotoku nedaleč od gradu, pozidani leta 1638,¹⁹⁰ in nato še v graščinici v bližnjih Brdarcih.¹⁹¹ Ko so ob smrti

Matevža Plasmana leta 1650 popisali njegovo zapuščino, je poleg graščine Pusti Gradec posedoval hišo s pristavo v mestu Kočevje,¹⁹² od koder je sicer izviral.¹⁹³ Pred poplemenitvijo nimamo o njem in njegovi dejavnosti nobenih poročil, pozneje pa ga srečamo kot zakupnika vicedomske mitnice v Kočevju (1641–1643).¹⁹⁴ Sodeč po dolgem seznamu dolžnikov v zapuščinskem inventarju je šlo za spretne poslovnega in posojevalca denarja, kar mu je leta 1630 tudi prineslo plemiški naslov »pl. Ostwindberg«.¹⁹⁵

Pusti Gradec je ostal v rokah rodbine Plasman le eno generacijo. V imenjski knjigi so ga leta 1661 prepisali gospodom Sillyjem,¹⁹⁶ ki so ga leta 1677 prenesli na Karla Vajkarda barona Purgstalla.¹⁹⁷ S tem je gospodstvo prenehalo obstajati kot posebna enota in se je priključilo Purgstallovemu gospodstvu Krupa.¹⁹⁸ Skupaj s krupskim gospodstvom so ga leta 1723 podedovali Lambergi in ga 1737 prodali rodbini pl. Bonazzi.¹⁹⁹ Z dedovanjem je nato leta 1772 prešlo na Apfaltrerje in ostalo v njihovi lasti vse do zemljiške odveze. Lastnike si je v času Apfaltrerjev delilo ne le s Krupo, ampak še z enim pomembnim belokranjskim gospodstvom – Pobrežjem.²⁰⁰

Trg Gradec kot sestavni del gospodstva Pusti Gradec je **dokumentiran** šele v času tesne navezanosti tega na gospodstvo Krupa, v obdobju gospodov Purgstallov, Bonazzijev in Apfaltrerjev. V literaturi bomo o njegovem obstoju zaman iskali kakršno koli še tako skromno omembo,²⁰¹ zato ga lahko med vsemi obravnavanimi trgi najbolj upravičeno imenujemo »pozabljeni trg«. Tudi v ljudskem izročilu ni zaslediti ničesar, kar bi vsaj namigovalo na kakšno posebnost zaselka nad nekdanjim gradom.²⁰² Tiho, kot se oznaka v prvem ohranjenem urbarju konec 17. stoletja pojavi, v prvi polovici 19. stoletja v gosposkiških virih tudi

¹⁸⁶ Po Kosu gre najbrž za Telčji vrh (sic!), a dopušča tudi Belčji vrh (D. Kos, *Urbarji*, str. 548). Glede na prepoznavno etimologijo zapisa (Kalb = tele) ni dvoma, da je mišljen Talčji Vrh pri Črnomlju.

¹⁸⁷ NŠAL, ŽA Vinica, R 1679–1685. – Dokaz, da je v tej in naslednji omembi kraja 9. 12. 1680 resnično mišljen Pusti Gradec, predstavljajo priimki staršev in botrov, ki so enaki priimkom podložnikov v Gradcu in bližnjih zaselkih v urbarju 1690–1699.

¹⁸⁸ Prav tam, 21. 1. 1680, 4. 10. 1682.

¹⁸⁹ Valvasor, *Die Ebre* XI, str. 430–431.

¹⁹⁰ V lok vhodnega portala sta vklesana letnica in ime Matevža Plasmana kot fundatorja (Stopar, *Grajske stavbe*, str. 100).

¹⁹¹ Graščinica ali dvorec v Brdarcih z dvema okroglima renesančnima stolpčema naj bi pozidal šele Matevž Plasman, ki je dal nad vrati poleg letnice leta 1641 ovekovečiti svoj novi plemiški naslov »Ostwindenperg« (Stopar, *Grajske stavbe*, str. 9).

¹⁹² ARS, AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Deželnega sodišča v Ljubljani, šk. 81, XXXIV P–31, 14. 2. 1650, str. 1–3.

¹⁹³ Priimek Plasman je v mestu Kočevje izpričan že konec 15. stoletja (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 102, 1/58, lit. P VI–2, urbar Kočevje in Prem 1494, fol. 8.) in je bil v njem v drugi polovici 16. stoletja sploh med najbolj razširjenimi (Wolsegger, *Das Urbarium*, str. 154–158).

¹⁹⁴ Mitnico je z začetkom leta 1641 vzel v triletni zakup (StLA, IÖ. HK–Akten, 1640–X–63, 22. 12. 1640, 16. 11. 1640).

¹⁹⁵ Frank, *Standeserhebungen und Gnadenakte* 5, str. 83.

¹⁹⁶ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1662), fol. 124, 124'.

¹⁹⁷ Prav tam, št. 6 (1662–1756), fol. 248.

¹⁹⁸ Smole, *Graščine*, str. 396.

¹⁹⁹ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1662), fol. 64. – Po M. Smole je prišlo do kupoprodaje med Francem Bernardom grofom Lambergom in Petrom Pavlom pl. Bonazzijem že leta 1734 ali 1736 (Smole, *Graščine*, str. 249).

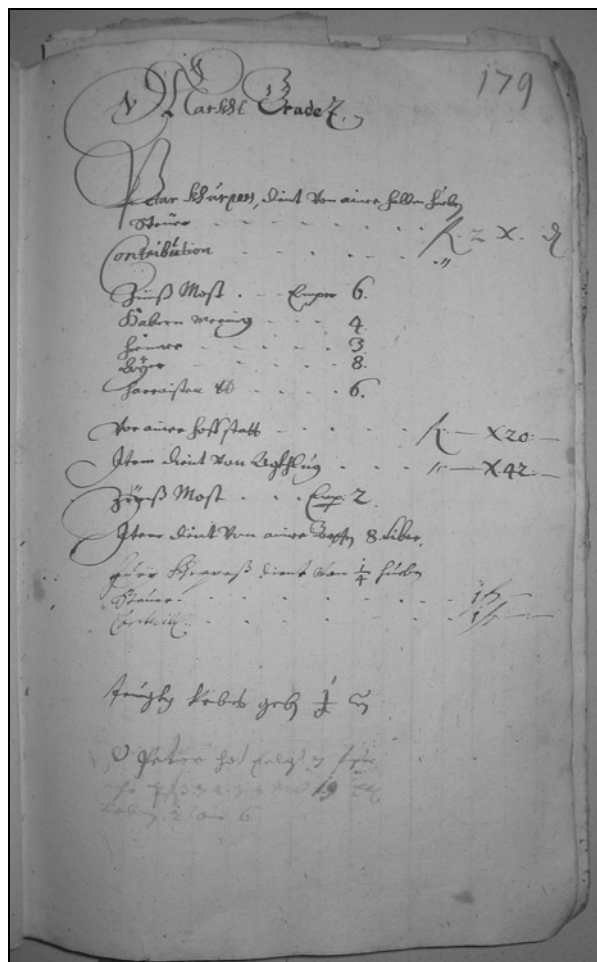
²⁰⁰ Smole, *Graščine*, str. 249, 354.

²⁰¹ Prim. zlasti *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 128; *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 53.

²⁰² Informator Danijel Klepec, Pusti Gradec 3, pismo avtorju 27. 9. 1998.

ugasne. Vse omembe trga so zgolj domače, gosposkinske provenience, toda trška oznaka za naselje je – pomenljivo – večkrat izpričana tudi v slovenščini, kar nedvoumno priča, da so domačini kraj tako tudi resnično naslavljali.

Trg (Pusti) Gradec bi ostal še naprej prezrt, ko ne bi nanj pred dvema desetletjema naletel Dušan Kos v dotlej še neuporabljenem urbarju gospostev Krupa in Pusti Gradec 1690–1699.²⁰³ V objavi urbarja (1991) je Kos pri razrešitvi toponima *Markht Grädez* oziroma *Markht Grädez* negotovo zapisal, da je kraj »verjetno Pusti Gradec, čeprav bi orig. šlo za Gradac«,²⁰⁴ drugo omembo trga v urbarju – *markht Grätz* – pa je sploh razrešil kot Gradac.²⁰⁵ Zadnja možnost je danes povsem izključena, a se je sprva vsaj na pogled zdela veliko verjetnejša. In ko iz poznejšega časa ne bi imeli toliko drugih omemb trga Gradec, bi glede na podobo, ki jo o njem ponuja omenjeni urbar s konca 17. stoletja, lahko

Prva omemba trga Gradec v urbarju graščine Pusti Gradec 1690–1699.

²⁰³ O urbarju D. Kos, *Urbarnji*, str. 28–29.

²⁰⁴ Prav tam, str. 548.

²⁰⁵ Prav tam, str. 535.

prej ko ne sklenili, da je šlo za kratkotrajen pojav, plod samovolje tedanjih lastnikov grofov Purgstallov ali njihovih uradnikov.

V urbarju iz let 1690–1699 se trg pojavi proti koncu, in sicer na treh mestih: dvakrat v ožjem urbarskem delu in tretjič v regestu o kupoprodaji kleti. V samem urbarju je najprej naveden kot *Markht Grädez*, v katerem sta dva podložnika, ki imata pol oziroma tričetrt hube ter vsak še po en oštari (*hoffstatt*), okljuk (*agkhlug*, *ogklug*) in vrt (*gartten*). Po poznejših pripisih je od prve polovične hube četrtino hube užival drug gospodar z enakim priimkom, od tričetrtinske pa četrtino gospodstvo. Takoj za trgom sledi krajevna enota »pri Gradcu« (*Bey Grädez*) z enim samim podložnikom, posestnikom polovične hube, dveh njiv in vrta ter dodatno četrtinske hube v sosednjem Velikem Nerajcu. Končno se ime trga (*Markht Grädez*) pojavi še povsem na koncu urbarja v pripisu iz leta 1699. Tu je ponovljeno in nato prečrtano ime uživalca odcepljene četrtinske hube ter zapis, da v trgu (*in markht Grätz*) uživa hubo in četrt zemljiško gospodstvo.²⁰⁶ Seštevek posestnih enot v trgu daje tako hubo in četrt v rokah dveh podložnikov, pozneje treh, ter hubo in četrt kot dominikalno posest, skupaj dve hubi in pol. Upošteva se še pol hube v rokah posestnika pri Gradcu pridemo do treh hub.

Podoba Gradca je zelo podobna kot približno desetletje pozneje v krupskem urbarju, nastalem pred letom 1707. V trgu (*Marckht Grädez*) sta dva posestnika obdelovala vsak pol hube in tretji četrtinsko hubo, pri kateri je poznejši pripis, da je opustela (*ödt*).²⁰⁷ Četrt hube *in Markht Grätz*, prej v posesti enega od obeh posestnikov polovične hube, najdemo med hubami, ki jih zdaj obdeluje gospodstvo,²⁰⁸ tričetrtinska huba pri trgu (*bey Markht Grädez*) pa je še vedno v rokah istega gospodarja kot v prejšnjem urbarju, le da je ta zdaj naveden v vasi Veliki Nerajec.²⁰⁹ Malo drugačno posestno stanje ponuja v istem urbarju razdelek o malih pravdah. V trgu Gradec (*Markht Grädez*) so trije podložniki, vsak s pol hube. Posestnika opustele četrtinske hube ni več, zato pa je k trgu štet podložnik Jurij Katelan, ki ima še četrt hube v sosednjem Velikem Nerajcu.²¹⁰ Isti je kot edini gospodar iz trga (*Markht Grädez*) plačeval tudi desetino od mošta.²¹¹

²⁰⁶ NŠAL, ŽA Črnomelj, fasc. 1, urbar Krupa in Pusti Gradec 1690–1699, fol. 179–181, 190. Prim. D. Kos, *Urbarnji*, str. 542–544. – Okljuk gre iskati na ledini južno od Gradca, označeni na franciscejski katastrski mapi (1824) kot *Okluk* (ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 174, k. o. Obrh, mapni list VI). Tu so imeli parcele prav vsi posestniki iz Gradca (prav tam, zapisnik zemljiških parcel, 31. 1. 1825).

²⁰⁷ ARS, AS 749, Gospodstvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 14, urbar Krupa pred 1707, fol. 59', 60.

²⁰⁸ Prav tam, fol. 62.

²⁰⁹ Prav tam, fol. 56'.

²¹⁰ Prav tam, fol. 124'–125.

²¹¹ Prav tam, fol. 149.

V istem urbarju, nastalem pred letom 1707 in vsekakor po 1699, je še posebej zanimiva omemba povsem neznanega tabora pri Pustem Gradcu (*In Täber bey Ödengrätz*), o katerem ne vemo sicer ničesar drugega.²¹² Iz urbarja tudi ni mogoče razbrati njegove lokacije – pri gradu ali cerkvi –, ampak lahko iz predloga *pri* sklepamo samo to, da ni stal neposredno ob graščini. Velikost taborskega kompleksa je posredno izražena z navedbo, da so v njem kašče (*von den Behaltnußen*), za katere plačuje činž 41 gospodarjev; med temi sta tudi dve imeni podložnikov iz trga in ime prej omenjenega Katelana.²¹³ Vse kaže, da je bil tabor v sklopu graščinice pri Brdarcih, na kar poleg oznake *pri Pustem Gradcu* bržkone kaže tudi ljudski rek: »Pusti Gradec – beži v Brdarce«.²¹⁴

V naslednjem urbarju iz leta 1742, skupnem za Krupo in Pusti Gradec, tabora ni več, pozornost pa vzbudijo zlasti različna poimenovanja za naselja Krupa, Vinica in Gradec. Prva dva se imenujeta zgolj *purgarija* oziroma *purga* (*Purgerey Crupp*, *Purgerey Weiniz*), Gradec pa je zdaj prvič označen s slovenskim imenom Trg Gradec (*Terch Gradetz*). Njegova posestna podoba se je od zadnjega urbarja (pred 1707) spremenila le malenkostno; še vedno so v trgu izpričani trije posestniki – dva s polovično hubo in Katelanov naslednik s tričetrtinsko, od tega s pol hube v Velikem Nerajcu.²¹⁵

Slovensko ime trga srečamo nato še nekajkrat sredi 18. stoletja v terezijanskem katastru, med drugim s polnim imenom Pusti Gradec: *Terch Grätz oder Pusti Gratz*,²¹⁶ *Terch Grätz*,²¹⁷ *Terch Graz*.²¹⁸ Pri tem glede na sočasno izpričano nemško ustreznic *Marckht Gradetz*²¹⁹ ni dvoma, da je oboje pomenilo trg. Trije trški posestniki – dva s polovično in eden s tričetrtinsko hubo (skupaj s hubnim deležem v Velikem Nerajcu)²²⁰ – se niso v ničemer

razlikovali od drugih podložnikov. Njihova hubna posest je bila enako kot povsod v krupskem gospostvu podeljena samo po zakupnem pravu (*Miethweis*).²²¹ Imeli pa so tudi zelo veliko delovno obveznost, na leto kar 210 dni ročne in 20 dni živinske tlake, čeprav so nekatere vasi namesto delovnih obveznosti že poznale robotnino v denarju.²²²

V času po terezijanskem katastru poznamo le še dve urbarski omembi kraja, obakrat kot trga, enkrat v slovenščini in drugič v nemščini. Zadnji krupski urbar, v katerem najdemo Gradec, je priročni urbar za obdobje 1775–1778. Ker je pri skoraj vsakem urbarskem kraju pred imenom tudi oznaka *Dorf*, srečamo za Gradec nekoliko nenavadno formulacijo *Dorf Terch Gratz*, v kraju pa še vedno tri podložnike, dva s polovično in tretjega s celo hubo.²²³ Ko je naslednik enega od njih svojo posest leta 1794 z odkupom prevedel v kupnopravno, je še naveden kot podložnik v trgu (*aus Markt Gradatz Haus No. 18*).²²⁴ Za prvo polovico 19. stoletja med ohranjenimi pobreškimi in krupskimi urbarji ni nobene, v katerem bi bil zajet tudi Gradec, a vsaj v prvih letih po letu 1800 v spisih pobreškega gospostva zasledimo dokaze, da sta v ta čas preživeli tako nemška kakor slovenska oznaka kraja kot trga. V knjigi posestnih sprememb gospostva Pobrežje, pod katerega je trg po letu 1794 prešel v okviru nekih notranjih zamenjav Apfaltrerjevih posesti, je navedba iz leta 1802, da sta dva podložnika iz trga Gradec (*Markt Gradatz*) svojo polovično hubo prevedla v kupnopravno,²²⁵ v repertoriju spisov krupskega gospostva pa med kraji, ki so se leta 1804 pritoževali zaradi tlake, srečamo *Terchgratz*.²²⁶

Potem ko smo lahko do osemdesetih let 18. stoletja o legi trga Gradec in posameznih domačij sklepali le na podlagi pisanih virov, so odtlej na voljo tudi kartografske upodobitve z opisi. Najzgodnejšo in nadvse uporabno tlorisno podobo ponujajo jožefinska vojaška merjenja iz obdobja 1784–1787. Kot prvo razkrivajo, da se je sedež (nekdanje) gosposčinske posesti Pusti Gradec – dejansko že povsem vključene v krupsko gospostvo – po Valvasorjevem času preselil iz prvotne graščine na okljuku Lahinje v двореc pri bližnjih Brdarcih. Ime *Puszti Gradecz* je na zemljevidu vrisano pri tem, mlajšem dvorcu, prvotna graščinska zgradba na polotoku, ki

²¹² Prav tam, fol. 64'. – V temeljnem delu o protiturških taborih na Slovenskem pogrešamo na tem območju kakršno koli omembo tabora (prim. Fister, *Arhitektura slovenskih, zemljevid med str. 164 in 165*).

²¹³ ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 14, urbar Krupa pred 1707, fol. 64'–65'.

²¹⁴ Stopar, *Grajske stavbe*, str. 9.

²¹⁵ ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 10, urbar Krupa in Pusti Gradec 1742, s. p.

²¹⁶ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 111, RDA, N 125, No. 15, s. d.

²¹⁷ Prav tam, šk. 64, BT, N 125, No. 30, 28. 4. 1752; prav tam, šk. 111, RDA, N 125, No. 24, 28. 4. 1752; ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 12, dominikalna in rustikalna napoved 1749–1757, lit. D.

²¹⁸ ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 12, dominikalna in rustikalna napoved 1749–1757, lit. E.

²¹⁹ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 111, RDA, N 125, No. 16, 4. 9. 1754; No. 17, 28. 5. 1755; ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 17, novoreformirani šiftni register, s. d., s. p.

²²⁰ ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 12, dominikalna in rustikalna napoved 1749–1757, lit. E.

²²¹ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 111, RDA, N 125, No. 16, 4. 9. 1754.

²²² Prav tam, No. 24, 28. 4. 1752; ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 17, novoreformirani šiftni register, s. d., s. p.

²²³ ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 18, priročni urbar Krupa 1775–1778, fol. 118.

²²⁴ Prav tam, knj. 36, protokol podložniških listin gospostva Krupa, pag. 5, 20. 6. 1794.

²²⁵ Prav tam, knj. 20, protokol posestnih sprememb gospostva Pobrežje, fol. 134.

²²⁶ Prav tam, fasc. 3, repertorij spisov gospostva Krupa, s. p., III. Rothbeschwerden.

jo je upodobil Valvasor, pa se zdaj pomenljivo imenuje *Altes Schloß*.²²⁷ V skupnem opisu krajev Pusti Gradec in Brdarce sta kot trdni zgradbi označeni kapela, tj. cerkev Vseh svetnikov, in star grad (1 *altes Schloß*). Zahodno od tod, na mestu, kjer bi glede na urbarje pričakovali trg Gradec, srečamo gručo stavb, ki sestavljajo vas Zagrader (D. *Zagradecz*), v kateri pa vojaški zemljemerci niso našli nobene omembe vredne trdnjše zgradbe.²²⁸ Krajevno ime Zagrader predstavlja posebnost predvsem zato, ker se pojavlja prvič; pozneje ga vzporedno s pojmom trg srečujemo tudi v domačih virih, leta 1786 v protokolu podložniških listin gospostva Krupa in graščine Pusti Gradec²²⁹ in leta 1805 v registru vinske desetine pustograške graščine.²³⁰ Pojasnjuje ga franciscejska katastrska mapa (1824), na kateri se majhna njivska ledina tik za hišami zaselka Gradec imenuje *Sa Gradzam* (!).²³¹

Glede na stanje v času jožefinskih vojaških merjenj je zdaj največja razlika ta, da je na mestu prvotne graščine na okljuku Lahinje vrisan zgolj gosposki mlin barona Apfalterja z ostanki grajskih ruševin (*Ruinen*), Apfalterjev naslov pa je dvorec v Brdarcih s hišno številko 1 (*Gült Odengratz*).²³² Tamkajšnja stavbo cenilni operati malo po letu 1830 imenujejo *grad imenja Pusti Gradec* (*das Schloß der Gült Oedengratz – Pustugrad*).²³³ V zvezi s trgom pa ni v katastrskem operatu niti najmanjšega sledu ali vsaj namiga na kakšno posebnost, po kateri bi se Gradec kakor koli ločil od okolice. Zaselek Gradec (*Gratz*) s štirimi lesenimi domačijami (hišne številke 18–21) ni bil niti samostojno naselje, tem-

več del Dragatuša.²³⁴ Priimek Cvetič pri dveh sosednjih hišah (h. št. 18 in 21) in razporeditev njunih parcel pa priča, da je povečanje posestnikov na štiri s prvotnih treh – toliko jih je bilo še po urbarju iz let 1775–1778 – posledica razdelitve nekoč enotne Cvetičeve hube na dve polovici. Kmetije v Gradcu so medtem zamenjale tudi pripadnost zemljiškemu gospostvu – od gospostva Krupa oziroma njegovega imenja Pusti Gradec so prišle h gospostvu Pobrežje.²³⁵ Gradec je bil v času franciscejskega katastra povsem minoren zaselek, za katerega domove je, enako kot za hiše v vsej katastrski občini Obrh veljalo, da so leseni, majhni, temačni in pokriti s slamo.²³⁶ Upošteva se, da je v katastrski občini prišlo leta 1830 na hišo 8,57 prebivalca in v Dragatušu okroglo 7 duš, se je število Gračanov vrtelo okoli 30. Tudi o kakšni vidnejši neagrarni dejavnosti tukajšnjih prebivalcev lahko dvomimo, saj se je po cenilnih operatih v vsej katastrski občini Obrh samo sedem od 191 gospodinjstev ukvarjalo poleg kmetovanja še z obrtjo.²³⁷

Kot smo lahko videli že pri poljanskem Starem trgu, franciscejski kataster sicer ni tiste vrste vir, v katerem bi nujno moralo biti zapisana statusna oznaka trg. Tako je prav mogoče, da so Gradec v tem času v lokalnem okolju še označevali s trgom. Nedvomno pa glas o pustograškem trgu ni segel daleč, saj že *Topografija Kranjske* Franca Antona Breckerfelda konec 18. stoletja ne ve o njem ničesar,²³⁸ tako kot stoletje prej zanj očitno ni slišal Valvasor.

²²⁷ Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem*, sekcija 247. – Sočasni jožefinski kataster je za to območje žal ohranjen le deloma. Izgubljeno je gradivo za okljuk Lahinje s prvotno graščino in Gradcem, v Brdarcih pa najdemo dvorec (*Guth Odengratz*) s hišno številko 1 (ARS, AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko, šk. 144, k. o. Golek, fasija, s. d.). Konec 18. stoletja govori F. A. Breckerfeld o »zapušenem gradiču Pusti Gradec, ki leži pri Črnomlju na romantičnem otoku med Lahinjo in dvema potokoma« (ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, pag. 241).

²²⁸ Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem*, str. 162.

²²⁹ ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 37, protokol podložniških listin gospostva Krupa in graščine Pusti Gradec 1785–1788, 24. 1. 1786.

²³⁰ Prav tam, fasc. 69, Rusticalia, register vinske desetine graščine Pusti Gradec 1805, s. p.

²³¹ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 174, k. o. Obrh, mapni list V.

²³² Prav tam, zapisnik stavbnih parcel, 31. 1. 1825; N 358, k. o. Butoraj, mapni list VI, zapisnik stavbnih parcel 25. 4. 1825. – Danes ni pri nekdanjem mlinu nobenih ostankov graščine, zaznavni naj bi bili le temelji stolpa (prim. *Krajevni leksikon Slovenije* II, str. 53), na dvostolpasti grad pri Brdarcih, porušen leta 1907, pa spominjajo zaraščene razvaline (*Krajevni leksikon Slovenije* II, str. 24). Prim. tudi Stopar, *Grajske stavbe*, str. 10, 102–103.

²³³ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 358, k. o. Butoraj, Cenilni operati, cenilni elaborat, uvod, & 1 in 13.

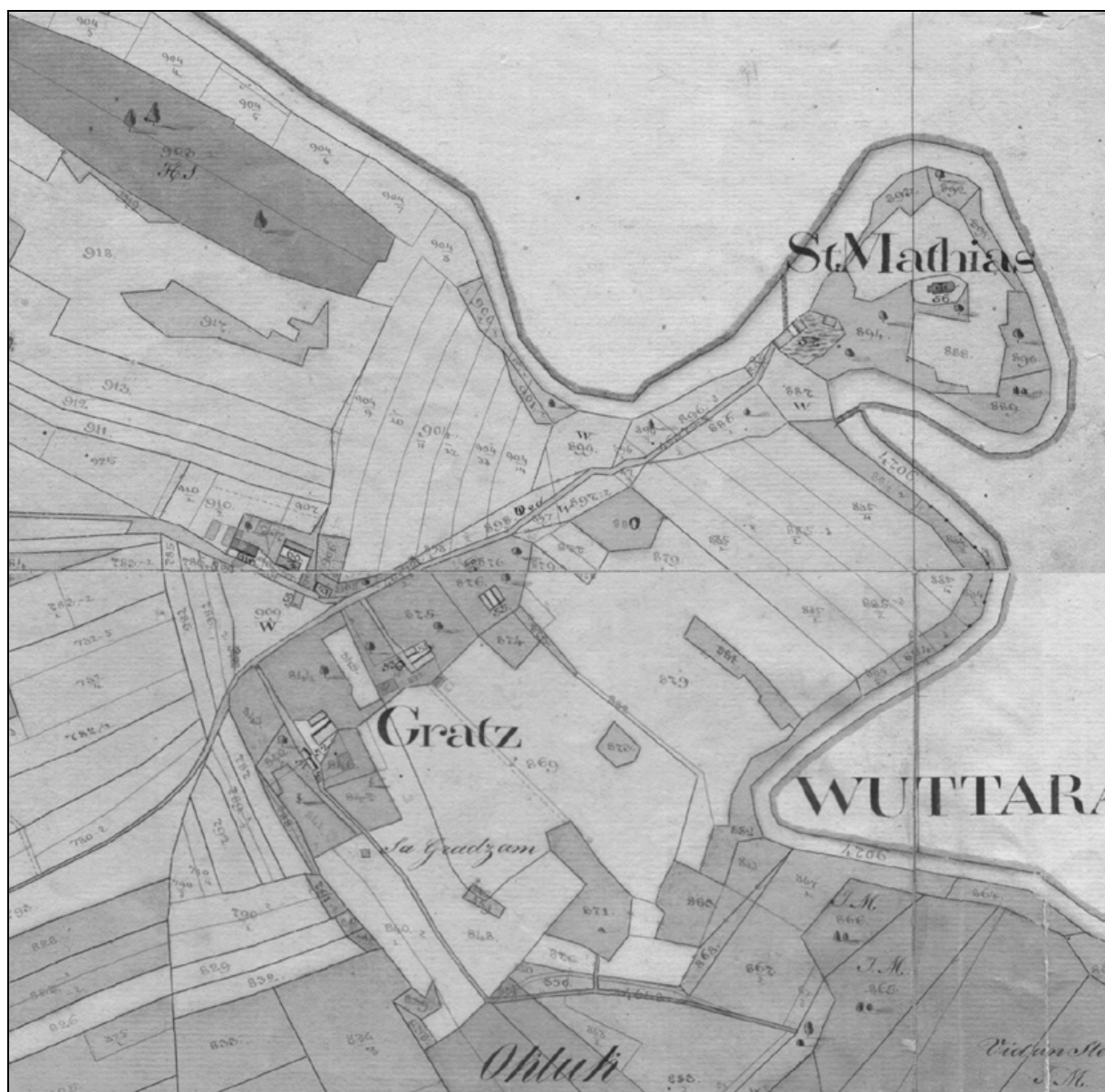
²³⁴ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 174, k. o. Obrh, mapna lista II in V; zapisnik zemljiških parcel, 31. 1. 1825; zapisnik stavbnih parcel, 31. 1. 1825.

²³⁵ Po franciscejskem katastru so vse štiri kmetije v Gradcu vključno z Apfalterjevim mlinom na mestu nekdanje graščine pripadale pobeškemu gospostvu (prav tam, Cenilni operati, zapisnik zemljiških in stavbnih parcel, 25. 2. 1826). Temu gre pripisati dejstvo, da se je Babičeva polovična huba v trgu Gradec znašla leta 1802 v knjigi posestnih sprememb gospostva Pobrežje (ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 20, protokol posestnih sprememb gospostva Pobrežje, fol. 134). Abecedna krajevna tabela za novomeško okrožje iz leta 1819 tako za vas Dragatuš navaja, da živijo v njej podložniki gospostev Pobrežje in Metlika (*Alphabetische Tabelle*, fol. C2).

²³⁶ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 174, k. o. Obrh, Cenilni operati, cenilni elaborat, uvod, & 13.

²³⁷ Prav tam, & 3. – V 107 domovih celotne katastrske občine Obrh je prebivalo 917 oseb, v 24 hišah vasi Dragatuš, pod katero je spadal tudi Gradec, pa 168.

²³⁸ ARS, AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, pag. 241 (v prevodu): »Že pred sto leti je bil gospostvu Krupa vtelesen plemiški sedež Pusti Gradec (*OEDENGRÄDETZ, Pusti Gradec*), ki je pripadal Plasmanom in ga je leta 1677 od gospoda pl. Sillyja kupila gospa Ana Šanina, vdova Karla Vajkarda barona Purgstalla. Odtlej se obravnava kot Krupi prilepljena pristava. Ta zapušeni gradič Pusti Gradec leži pri Črnomlju na romantičnem otoku med Lahinjo in dvema potokoma.«

Nekdanji trg Gradec in okljuk Labinje z ruševinami gradu Pusti Gradec in cerkvijo Vseh svetnikov na franciscejski katastrski mapi leta 1824.

V dobi »zapisane zgodovine« trga (Pusti) Gradec ne najdemo torej domala ničesar, s čimer bi ta skromni kmečki zaselek lahko upravičil naslov trga. Tem bolj zato preseneča, da mu domači gosposki viri – najsi je šlo za zapise uradnikov gospostva Krupa ali pozneje gospostva Pobrežje – niso pozabili pripisati trške oznake. Trškemu imenu glede na znana dejstva tudi ni mogoče odrekati zasedranosti v ljudski govorici. Trg je bil skratka tu, vsaj v lokalnem okolju povsem prepoznaven, pri čemer pa njegova vsebina poraja celo vrsto vprašanj, na katera imamo le malo jasnih odgovorov. Vprašanja lahko strnemo takole: **zakaj trg, od kdaj trg in ali v »dokumentirani dobi« sploh (še) trg?**

Ker Gradec pred letom 1679 ni izpričan, vse do leta 1593 pa ni izrecno potrjen niti obstoj graščine Pusti Gradec, moramo ostati zgolj pri hipotezah. Oba, trg in graščina, sta bila vsekakor starejša, toda kako stara sta bila v resnici? Sežejo njune korenine še v srednji vek ali je šlo za zgodnjenovoveški tvorbi? Do neke mere nam sicer pomaga arheologija, a ne pri glavnem vprašanju. Na naravnem okljuku Labinje, na katerem je zrastle graščina, je izpričano že prazgodovinsko naselje, zunaj gradišča pa rimsko grobišče,²³⁹ zato bi lahko sklepali na poznejšo bolj ali manj kontinuirano poselitev. A ko-

²³⁹ Prim. Pečnik, Prazgodovinska najdišča, str. 189; *Arheološka najdišča*, str. 241; Dular, *Topografsko področje XI*, str. 67–68.

likor je znano, trditve, da je enostolpni grad nastal že v srednjem veku, arheološko niso podkrepjene.²⁴⁰ Za lokacijo trga nimamo, nasprotno, nobenih dokazov o starejši poselitvi. Zahodno od nje, na ledini Ušivec, je sicer arheološko dokumentirana naselbina, ljudsko izročilo pa govori o samostanskem kompleksu.²⁴¹

Ob dejstvu, da se je upravni sedež imenja Pusti Gradec v 18. stoletju prenesel v mlajši dvorec pri Brdarcih, se kot neizogibno vsiljuje vprašanje, ali ni morda tudi trg Gradec prvotno stal kje drugje, morda pri Brdarcih ali na okljuku Lahinje med prvotno graščino in cerkvijo Vseh svetnikov. Pri iskanju odgovora je gotovo vsaj eno. Izključiti moramo možnost, da bi trg nastal iz protiturškega taborskega naselja in bi se Gračani pozneje, ob njegovem izpraznjenju, preselili na današnjo lokacijo vasi Pusti Gradec, podobno torej, kot so se sredi 18. stoletja izza taborsko-trškega obzidja razselili prebivalci taborskih trgov Vinica in Pobrežje.²⁴² Trg in tabor sta namreč v urbarju nedvoumno ločena. Tabor pri Pustem Gradcu je, kot že rečeno, izpričan enkrat samkrat v urbarju iz časa pred letom 1707 in je najverjetneje stal znotraj kompleksa dvorca pri Brdarcih. V začetku 18. stoletja je še služil prvotnemu namenu – shranjevanju dragocenejšega premoženja okoliških kmetov.

Če se je trg po čem, kar vemo o njem, razlikoval od svoje kmečke okolice, sta to dva oštata (*Hoffstatt*), navedena v urbarju 1690–1699 vsak pri enem od obeh gospodarjev v samem trgu. V okoliških vaseh te posestne enote – tipične za mesta, trge in tudi za farne vasi – ne zasledimo (!), prav tako pa tudi ne v Gradcu v urbarjih po letu 1700. Se torej v oštatih skriva relikv nekdanjega – trškega naselja, katerega posest se je z izgubo trških funkcij združila v hubno? Kot bomo videli, je taka možnost vsaj verjetna, če zanjo že nimamo trdnih dokazov.

Druga posebnost, ki pa ni značilna za urbana naselja, je omemba zidane kleti (*ein gemauerthen kheller in markbt Grätz*), navedena v urbarju 1690–1699 med pritožbami krupskih podložnikov zoper podložnike gospostva Pobrežje. Iz opisa nekega spora, nastalega najpozneje leta 1700, lahko razberemo, da je eden od znanih posestnikov iz Gradca kupil omenjeno klet od pobreškega podložnika iz bližnje vasi Knežina.²⁴³ Ker so imeli skoraj vsi podložniki Pustega Gradca tudi dajatve v moštu, je

šlo najverjetneje za vinsko klet, kakršne so poznali tudi po okoliških krajih.

Potem ko smo lahko hitro izključili razvojno pot trga iz taborskega naselja, značilno za bližnje trge Vinica, Pobrežje in Kostel, se v dolenskem prostoru ponujata dve neprimerno verjetnejši analogiji – trga Turjak in Svibno pri Radečah. Turjak je, čeprav je nastal ob enem najpomembnejših dolenskih gradov, izpričan zelo pozno, šele leta 1574, a glede na funkcije tržanov ni dvoma, da je bil še srednjeveškega nastanka. S Pustim Gradcem ga najbolj povezuje odsotnost v virih. Trga Turjak namreč v urbarjih turjaškega gospostva ne najdemo vse do srede 18. stoletja, podobno kot pogrešamo trg Gradec v fevdni listini iz leta 1635. Turjaški trg, v katerem so bile posestne enote kajže, preprosto zelo dolgo ni imel urbarialnih obveznosti in ker je bil majhen in nepomemben, ga niso zajeli niti drugi relevantni viri.²⁴⁴ Valvasor ga, razumljivo, ni mogel prezreti, a ga je komajda ošvrknil.²⁴⁵ Poznejše zgodovinopisne in domoznanske obravnave so se trga prav tako dotaknile le bežno, kar niti malo ne preseneča.

Še več skupnih potez najdemo, če (Pusti) Gradec primerjamo s Svibnim, zato si bomo razvoj tega zasavskega trga ogledali natančneje. Če se za svibensko gospostvo ne bi ohranilo toliko virov iz 15. in 16. stoletja,²⁴⁶ bi bila podobnost Svibnega z Gradcem še precej večja. V terezijanskem katastru sredi 18. stoletja je namreč njuna posestna slika presenetljivo podobna. V trgu Svibno so leta 1755 izpričani samo trije posestniki, vsak s tretjino hube, od katerih se je eden ukvarjal še z neagrarno dejavnostjo – kovaštvom.²⁴⁷ Leto dni starejše terezijansko ljudsko štetje (1754) takšno sliko nazorno potrjuje: v trgu živi namreč vsega 15 oseb (!).²⁴⁸

Ob nepoznavanju predzgodovine bi se oznaki trg za Svibno čudili enako kot trški oznaki za belokranjski Gradec, saj so v obeh izpričani zgolj kmetje s hubno posestjo. Toda Svibno je bilo svojčas neprimerno večje in pomembnejše, njegov nastanek pa seže vsaj v 14. stoletje. Po urbarju svibenskega gospostva, nastalem pred letom 1439, je štel kar 32 posestnikov (27 hiš, 2 oštata, 3 kašče, 2 kovačiji), pri čemer je skoraj polovica (15) nosila obrtniške in druge poklicne oznake, ki govorijo o izraziti neagrarni dejavnosti tržanov.²⁴⁹ V edini ohranjeni kupoprodajni pogodbi za nepremičnine v trgu sta leta

²⁴⁰ O srednjeveškem gradu govorijo: Pečnik, Prazgodovinska najdišča, str. 189; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 128, in *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 53.

²⁴¹ Dular, *Topografsko področje XI*, str. 68. – Dr. Janezu Dularju se iskreno zahvaljujem za interpretacijo najdišča, katerega natančna lokacija ni znana.

²⁴² Prim. Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 544–550.

²⁴³ NŠAL, ŽA Črnomelj, fasc. 1, urbar Krupa in Pusti Gradec 1690–1699, fol. 194. Prim. D. Kos, *Urbarji*, str. 535, z napačno lokalizacijo trga Gradec v Gradcu.

²⁴⁴ Golec, *Dolenska mesta*, *Rast XII* (2001), št. 5 (77), str. 515.

²⁴⁵ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 22.

²⁴⁶ Prim. Golec, *Dolenska mesta*, *Rast XII* (2001), št. 5 (77), str. 513.

²⁴⁷ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 126, RDA, N 176, No. 10, 6. 8. 1755; šk. 81, BT, N 176, No. 8, s. d.

²⁴⁸ NŠAL, KAL, fasc. 119/11 (Svibno).

²⁴⁹ ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, št. 79u, urbar Kamnik–Stari grad, s. p.

1439 izpričana tudi status tržanov in kupnoppravna narava trške posesti.²⁵⁰ Če to stanje primerjamo z naslednjima urbarjema iz let 1570–1571, opazimo v vseh pogledih očitno nazadovanje trga. Število posestnikov je z 32 zdrknilo na 20 in samo 16 jih je premoglo hišno posest – oštat. Seštevek 21 oštatov kaže na preteklo posestno stanje, medtem pa so posamezni tržani združili v svojih rokah po dva ali tudi tri oštate.²⁵¹ Poznavanje posestnega in naselitvenega stanja v prvi polovici 15. stoletja je toliko pomembnejše, saj bi zgolj na podlagi mlajših virov kaj lahko podlegli zmotnemu prepričanju, da je šlo pri Svibnem za neuspeh poskus ustanovitve trga, ki zato že v srednjem veku ni bil večji, obljudenejši in pomembnejši kot pozneje. V sedemdesetih letih 16. stoletja je bil vsekakor le še blede senca nekdanjega Svibnega. Reformacijska komisija za svibensko gospodstvo je, denimo, leta 1575 ugotavljala, da se kraj sicer imenuje tržec (*ain märkhtl*), a nima ne tedenskega ne kakšnih drugih sejmov.²⁵²

V tridesetletju med urbarjema iz let 1571 in 1602 je posestno stanje še rahlo nazadovalo, z 20 na 15 posestnikov, ki so skupno premogli 14 oštatov.²⁵³ Žal tako kot za marsikateri drug trg tudi o posestno-demografskem razvoju Svibnega nimamo urbarskih podatkov za naslednjih sto petdeset let do terezijanskega katastra. O vmesnem času še največ izvemo od Valvasorja (1689). O samem trgu podobno kot o Turjaku ni vedel povedati domala ničesar, zato ni naključje, da je v naslovih razdelkov o gradovih samo ta dva trga preprosto prezrl. Čeprav navaja Svibno v seznamu kranjskih trgov in upodablja celo njegov domnevni grb,²⁵⁴ mu v opisu namenil skromne, a pomenljive besede, iz katerih je razumeti, da je trg že stvar preteklosti: »Nedaleč od tod (t. j. od novega gradu, ki je na nižji legi nadomestil starega) stoji župnijska cerkev in nekaj majhnih hiš, ki so poprej (!) tvorile trg« (*so ehedessen einen Marckt formirten*).²⁵⁵ Koliko je Valvasorjeva upodobitev skupine strnjenih hišic na obeh straneh grajske dovozne poti še realistična, lahko le uganemo.

Toda samo naselje in trški naslov sta se vsekakor obdržala še celo 17. stoletje. V matičnih knjigah svibenske župnije srečamo namreč med letoma 1663 in 1703 še 14 različnih družin, lociranih na Svibno oziroma v trg. Glede na stanje leta 1602

torej v številu domov ni bistvenih sprememb, v obeh časovnih izsekih pa sta enaka le dva oziroma trije priimki.²⁵⁶ Trško naselje je torej kot tako propadlo v prvih desetletjih 18. stoletja, vendar procesu njegove izpraznitve zaradi vrzeli v župnijskih maticah in izgubljenih urbarjev ni mogoče slediti v podrobnostih.

Dokončna izpraznitev trških oštatov je mogla pomeniti samo zaključek daljšega naravnega procesa. Piko na *i* je morda dodal kak požar, po katerem že tako maloštevilni prebivalci niso več obnovili svojih uničenih domov. Razlogov za vztrajanje na odmaknjenem in gospodarsko neperspektivnem Svibnem je bilo vsekakor še manj kot prej, potem ko je za cesarja Karla VI. oživela savska plovba ter oslabil kopenski tranzitni promet po dolini Sopote skozi Svibno. V nekdanjem trgu so v prvi polovici 18. stoletja ostali poleg graščine, župnišča in mežnarije le trije posestniki, ki so si razdelili nekdanjo skupno trško kmetijo. Ta je kot opustela huba, ki jo obdelujejo tržani, izpričana že v urbarjih iz let 1570, 1571 in 1602.²⁵⁷ Kljub temu je Svibno v maticah domače župnije večkrat označeno kot trg – v nemščini in slovenščini – še vse do leta 1840,²⁵⁸ ko so ga uradni sezname krajev že dolgo šteli le še za vas.²⁵⁹

Svibenski trg torej v zgodnjem novem veku ni le funkcijsko povsem ugasnil, ampak je dejansko tudi fizično izginil. Vsekakor je Svibno doživljalo hudo gospodarsko in demografsko krizo že ob prehodu v novi vek, nakar je še nekako dve stoletji životvarilo ob skromni obrtni dejavnosti, brez sejmov in pravega upanja na boljše dni. Višinska suburbialna lega in odmaknjenost od pomembnih prometnic sama po sebi še ne bi nujno pomenila popolnega zatona, če v bližini ne bi bilo konkurenčnega obsavskega trga Radeče, ki je postal resen tekmelec Svibnemu po letu 1456, ko sta se oba znašla v deželno knežjih rokah. Dotlej so bile namreč Radeče posest Celjanov, Svibno pa deželno knežje.²⁶⁰

Je mogoče, da je belokranjski Gradec doživljal nekaj podobnega kot Svibno, čeprav morda v manjšem obsegu? So torej tukajšnji trije kmečki posestniki s konca 17. stoletja »zadnji preživeli tržani«, dva oštata pa relikt nekdanje večje, nehubne nasel

²⁵⁰ ARS, AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 555, 1439 IV. 24., s. 1.

²⁵¹ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 108, I/61, lit. S XIX–3, urbar Svibno 1570, fol. 337–340; prav tam, I/60, lit. S III–6, urbar Svibno 1571, fol. 161v–164.

²⁵² »Flekhen [trg Svibno] wird gleichwol ain märkhtl genandt, aber alda weder wochen noch andere märkhtag gehalten« (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 108, I/61, lit. S XIX–6, 8. 6. 1575).

²⁵³ ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, II/22u, urbar Svibno 1602, s. p.

²⁵⁴ Valvasor, *Die Ehre* II, str. 175; IX, str. 121.

²⁵⁵ Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 498, 499.

²⁵⁶ NŠALJ, ŽA Svibno, R 1653–1658, R 1659–1671 (P 1659–1671), R 1671–1684, R 1685–1701, R 1701–1713. – V maticah je sprva zelo malo krajev, precej redno se navajajo od srede leta 1668, nakar jih v krstni matici 1701–1713 in poročni 1717–1768 praviloma nadomestijo soske.

²⁵⁷ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 108, I/61, lit. S XIX–3, urbar Svibno 1570, fol. 337–340; šk. 108, I/60, lit. S III–6, urbar Svibno 1571, fol. 161v–164. – ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, II/22u, urbar Svibno 1602, s. p.

²⁵⁸ NŠAL, ŽA Svibno, R 1800–1833, R 1834–1882, P 1800–1836, P 1836–1899, M 1800–1837, M 1838–1889.

²⁵⁹ *Schematismus* 1795, str. 187; *Alphabetische Tabelle*, fol. G2.

²⁶⁰ Prim. Golec, Dolenjska mesta, *Rast* XII (2001), št. 5 (77), str. 513

bine? Hipoteza se zdi zelo vabljiva, a nas doslej znani viri, drugače kot pri Svibnem, puščajo v popolni temi.

Če sredi 18. stoletja ni med trgoma tako rekoč nobene razlike glede posestnega in demografskega stanja, je treba vendarle upoštevati občutno ugodnejšo lego in funkcije Svibnega v tem času in v stoletjih prej. Trg se je razvil pod markantnim svibenskim gradom in sedežem prazupnije. Do začetka 19. stoletja je tu še stala graščina kot naslednica opuščenega gradu,²⁶¹ kraj pa je ohranil tudi sedež župnije. Čeprav je bila manjšega pomena, je šla skozi Svibno stara prometnica med Litijo in Radečami. Gradec se, nasprotno, ni mogel ponašati z ničimer podobnim: zaselek ni premogel niti podružnične cerkve; ta je stala na rečnem polotoku tik ob graščini, obe sta bili od trga oddaljeni nekaj sto metrov, skozi trg ali mimo njega pa vsaj v 18. stoletju ni vodila nobena večja prometnica.²⁶²

Ne nazadnje moramo pri primerjavi Svibnega in Gradca opozoriti še na pomembno razliko pravne narave. Svibenske tržane so vsaj do začetka 17. stoletja vabili kot prisednike na krvne pravde sosednjega deželskega sodišča Radeče.²⁶³ Glede na prakso, da na krvnih pravadah sodelujejo meščani in tržani sosednjih mest in trgov, bi omembo prisednikov iz Gradca pričakovali v reformiranem urbarju gospostva Poljane iz leta 1576, a jih pogrešamo.²⁶⁴ Očitno zaradi (pre)majhnega pomena trga Gradec, ki je bil tedaj, če je že obstajal, za poljansko gospostvo najbližje trško naselje za Starim trgov. Postavlja se vprašanje, ali je trg Gradec v širšem prostoru sploh kdaj užival status trga. Obstajata še dve možnosti: prva, da trga v sedemdesetih letih 16. stoletja sploh še ni bilo, in druga, da je v razvoju zakrnel že pred tem. Z drugimi besedami: je trg Gradec nastal šele v 17. stoletju in je kot trško naselje obstajal le kratek čas, saj je bil leta 1690 že navaden zaselek, ali pa gre, enako kot pri Svibnem, celo za srednjeveški trg, ki se je že pred Valvasorjem povsem izpraznil, tako da so naslov trga pritikal zaselku na njegovem mestu le še v domačem gospostvu in ožji okolici?

Pri sklepanju o »nepisani zgodovini« Gradca bi zelo veliko pomagalo, ko bi vedeli, kdaj je nastala graščina Pusti Gradec. Brez obstoja te si namreč ni

mogoče predstavljati nastanka še tako skromnega tržca. V domoznanski literaturi je sicer govor o srednjeveškem dvorcu, česar za zdaj ne potrjuje noben pisan vir, ni pa takšna možnost izključena. Pusti Gradec, prvič izpričan leta 1593, tedaj v rokah šumberške veje Auerspergov, bi prav lahko obstajal že leta 1467, ko so Auerspergi svojo posest delili med dve rodbinski veji in so si izpričano razdelili tudi hubno posest v bližnjih zaselkih Lahinja, Brdarce, Nerajec in Obrh.²⁶⁵ Ali pa je graščinica zrastle kmalu zatem kot sedež belokranjske posesti šumberške veje Auerspergov. Ne nazadnje ni izključeno, da je obstajala že pred letom 1443, ko so Auerspergi pridobili del svoje poznejše posesti v Beli krajini po tedaj izumrlih Šumberških.²⁶⁶ Stavbne značilnosti, ki jih razodevajo Valvasorjeve upodobitve, kažejo sicer šele na 16. stoletje,²⁶⁷ a ni rečeno, da ni tu stal že srednjeveški stolp, kot graščino leta 1593 pomenljivo imenuje imenjska knjiga (*Thurn Ödengräz*).²⁶⁸

Ustanovitelji trga Gradec bi bili lahko torej že Šumberški in za njimi Auerspergi. Spomnimo, da tudi o tržcu Turjak ob njihovem matičnem gradu zelo dolgo v novi vek nimamo prav nikakršnih poročil, potem pa vse do srede 18. stoletja le zelo skopa.

Kakor koli, obstajati je moral dovolj tehten razlog, da je belokranjska vasica (Pusti) Gradec nekoč dobila naslov trga in da se je je ta tako trdovratno oklepal še v 19. stoletje. Če je bil trg res srednjeveškega nastanka, mu je takšno obeležje lahko dala samo trgovska izmenjava – dovolj pogosti sejmi. O tedenskih ali letnih sejmih ni nobenih poročil, a ne pozabimo, da jih prav tako ne poznamo za trga Turjak in Svibno. Potreben bi bil tudi dovolj močan zemljiški gospod kot ustanovitelj, tega pa pri Gradcu imamo: kot rečeno, bi trg lahko vzpostavili tako Auerspergi kot že pred njimi Šumberški. Niti neugodna lega za trško naselje se ne zdi posebna ovira. Kdo namreč pravi, da je glavna prometnica od Črnomlja proti Vinici tudi v srednjem veku potekala skozi šele pozneje nastalo Kanižarico?²⁶⁹ Pot skozi Butoraj, mimo Brdarcev na Veliki Nerajec je ne le krajša, ampak vodi prav skozi (Pusti) Gradec. Po jožefinskih vojaških merjenjih iz osemdesetih let 18. stoletja ni bila ne boljša ne

²⁶¹ Stopar, *Svibno*, str. 10.

²⁶² Prim. zlasti Florijančičev zemljevid Kranjske (Florijančič, *Deželopisna karta*) in jožefinska vojaška merjenja (Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem*, sekcija 246).

²⁶³ V Radeče so po urbarjih iz let 1576 in 1602 vabili poleg radeškega trškega sodnika in sveta prisednike iz Krškega in Svibnega (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 107, I/60, lit. S X, urbar Žebnik ali Radeče 1576, pag. 318–319; lit. S XI, urbar Radeče 1602, pag. 503–504). – Urbar gospostva Svibno iz leta 1602 ne govori o mestnih in trških prisednikih, ampak so na krvnih pravadah sodelovali zgolj vsi tamkajšnji župani (ARS, AS 1074, Zbirka urbarjev, II/22u, urbar Svibno 1602, pag. 450).

²⁶⁴ Po objavi urbarja: D. Kos, *Urbarji*, str. 295.

²⁶⁵ Gl. objavo listine 1467 julij 22. v: Bizjak–Preinfalk, *Turjaška knjiga listin II*, št. 324, str. 451–463.

²⁶⁶ O posesti Auerspergov v Beli krajini gl. zlasti Komac, *Vzpon Turjaških*, str. 152–156. – Komac je s primeri potrdil tezo D. Kosa (D. Kos, *Urbarji*, str. 56), da so Auerspergi ob delitvi posesti leta 1467 upoštevali provenienčno načelo, tako da je šumberška veja rodbine dobila posest nekdanjih Šumberških (Komac, *Vzpon Turjaških*, str. 154–155).

²⁶⁷ Stopar, *Grajske stavbe*, str. 103.

²⁶⁸ ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 128.

²⁶⁹ O nastanku dvorca Kanižarica, ki je dal ime naselju, gl. Stopar, *Grajske stavbe*, str. 39–40; *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 40.

slabša od drugih povezav med Črnomljem in Vinico.²⁷⁰ V zvezi z zatonom trga pa nikakor ne smemo prezreti konkurenčnosti bližnjih urbanih naselij. Zlasti ne bližine Črnomlja, najstarejšega belokranjskega trga, od 16. stoletja mesta, in v zgodnjem novem veku vzpona Vinice kot specifičnega taborskega trga.

Mogoča je tudi druga možnost, ki nastanek trga postavlja šele v 16. ali celo 17. stoletje. Glede na to, da sta v Beli krajini zaradi specifičnih razmer nastala kar dva zgodnjenovoveška trga, Vinica in Pobrežje, proti tej hipotezi ni veliko argumentov. Tako kot sta omenjeni obzidani taborski naselji postali »netipična« trga, bi lahko podobno prišel do trškega naslova tudi Gradec. Za njegov nastanek je bil poleg zemljišča – najverjetneje dominikalne zemlje graščine Pusti Gradec – seveda potreben dovolj močan zaščitnik, zemljiški gospod. Kot rečeno, bi bili lahko ustanovitelji trga Šumberški ali šumberška veja Auerspergov, lahko tudi Križaniči, manj verjetno pa plemeniteni Plasmani in še manj Purgstalli, ki so postali lastniki gospostva Pusti Gradec šele leta 1677. Purgstallom in njihovim naslednikom gre sicer zasluga, da so trško ime ohranjali in dokumentirali. A tudi če je bil trg Gradec predvsem neuresničena ambicija zemljiških gospodov, je moral biti njegov nastanek veliko bolj kot pri obzidanih Vinici in Pobrežju vezan na sejmsko trgovanje oziroma neagrarno dejavnost. Ne nazadnje bi bilo trško ime lahko samo posledica razmeroma kratkotrajnega sejmarjenja ali naselitve graščinskih obrtnikov. Ni pa si mogoče predstavljati, da bi tu pred koncem 17. stoletja stale vedno le tri kmečke domačije. Proti temu govori že omemba dveh oštator v urbarju 1690–1699, specifične posestne enote, ki je v navadnih vaseh praviloma ne najdemo. Poleg tega bi nagel zaton sejmov zelo težko pustil trški pečat v imenu pozneje komaj omembe vrednega zaselka. Primerjava z Vinico in Pobrežjem je več kot zgovorna še v nečem: trško ime je pri obeh taborskih trgih ugasnilo oziroma se je umaknilo oznaki *purga*, Gradec pa je še naprej dosledno označen kot trg.

O (Pustem) Gradcu torej ne vemo marsičesa ključnega in upati je, da bodo za zdaj nedokumentirani del zgodovine tega na moč nenavadnega trga nekoč le osvetlili novi viri.²⁷¹ Ob vsem povedanem pa se bolj kot svojčas²⁷² nagibam k tezi, da gre za trško naselje srednjeveškega nastanka, ki so

ga zgodovinske okoliščine potisnile v pozabo, potem ko najbrž nikoli ni v celoti razvilo funkcij, značilnih za trge v pravem pomenu besede.

Neuspeli poskus uveljavitve trškega statusa v Semiču ter vprašanje semiške in drugih belokranjskih *purg*

Poleg Poljan–Starega trga, Vinice, Pobrežja in Pustega Gradca je kot trg izpričano še eno belokranjsko naselje, farna vas Semič. Ta kraj je imel sicer več skupnega s tistimi naselji, ki jih viri v 17. in 18. stoletju označujejo kot *purge*. Vseskozi je ostajal v senci bližnjih mest Metlike in Črnomlja in že zato ni imel pravih pogojev, da bi prerasel v trg. Pojavljanje trške oznake je dokumentirano zelo pozno in izolirano, v primerjavi s Pustim Gradcem pa tudi časovno precej bolj omejeno. Kolikor je znano, je Semič kot trg omenjen vsega dvakrat sredi 18. stoletja. Tako kot pri Pustem Gradcu sta bili obe označevanji s trgov povsem interne narave, zapisani samo pri domačem zemljiškem gospostvu.

Vas Semič, katere strnjeno jedro okoli taborske župnijske cerkve je po franciscejskem katastru (1824) štel le kak ducat hiš,²⁷³ so v župnijskih matičnih knjigah v 17. stoletju, začeni leta 1676, sicer precej dosledno imenovali *purga*. Takšna oznaka je v maticah dovršen del 18. stoletja predstavljala celo lastno ime kraja – *Purga*, ki se je obdržalo do prvega hišnega oštevilčenja leta 1770.²⁷⁴ Pri semiški župnijski cerkvi, obdani s protiturškim taborom za hrambo dragocenejšega imetja okoliških podložnikov,²⁷⁵ je zagotovo obstajala dolga tržna tradicija, čeprav zanjo v znanih virih ni neposredne potrditve. Toda naziv *Purga*, ki je bil še v polpretekli dobi živ zlasti med okoličani (»grem v *Purgo*«, »bil sem v *Purgi*«),²⁷⁶ se ni nujno vezal na sejme, ampak bolj na vlogo lokalnega središča. Vzgib za poimenovanje Semiča kot trga pa je, nasprotno, mogoče razložiti predvsem s sejmsko dejavnostjo, vendar ne z njegovimi občasnimi, temveč rednimi tedenskimi sejmi. Ti so bili od srednjega veka največkrat sploh temeljni pogoj za »dvig« vaških naselij v trška.

Oznako trg zasledimo pri Semiču samo v letih 1754 in 1756, in sicer v terezijanskem katastru pri

²⁷³ ARS, AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 272, k. o. Semič, mapni list IV.

²⁷⁴ Prvič je Semič imenovan *ex Burga Siemich* 31. 3. 1676, malo zatem, 5. 10. 1677, izjemoma celo kot *ex opido*, nakar v 18. stoletju v župnijskih maticah močno prevladuje lastno ime *Purga* pred oznako *Purga Semicensi* ali samo imenom kraja (NŠAL, ŽA Semič, R 1672–1689, R 1705–1732, R 1733–1763, R 1763–1803, R 1804–1812, P 1721–1770, M 1721–1784).

²⁷⁵ Semiški tabor je služil svojemu osnovnemu namenu vsaj še leta 1720, ko je župnišče doživelo strahovit roparski napad (prim. Slekovec, Doneski k zgodovini, str. 43–47).

²⁷⁶ Informator Ivan Bukovec (1949), župan občine Semič, 28. 5. 2010.

²⁷⁰ Prim. Rajšp (ur.), *Slovenija na vojaškem*, sekcija 246, 247.

²⁷¹ Odgovor se morda skriva v Arhivu Republike Slovenije v obsežnem fondu zemljiških gospostev Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec (ARS, AS 749). V celoti sem pregledal njegove knjige (knj. 1–59), od 237 fasciklov spisovnega gradiva pa tiste, za katere je bilo mogoče sklepati, da je v njih starejše gradivo, a se je izkazalo, da ne seže v čas pred letom 1700 (fasc. 1–4, 67–71).

²⁷² Prim. Golec, *Družba v mestih*, str. 293–294.

popisu posesti domače župnije.²⁷⁷ Pomenljivo je, da se je v kraju nedolgo pred tem razmahnilo nedeljsko trgovanje ter doseglo raven stalnega tedenskega sejma. Ta je prvič izpričan leta 1744, ko so se meščani Črnomlja pritoževali nad njim kot nad dotlej neobičajno novotarijo. Zaradi novega sejma, po besedah Črnomaljevcev uvedenega samovoljno (*propria autoritate introduciert worden*), so se namreč skrčili mitninski dohodki njihovega mesta. Črnomelj je zato kranjskega vicedoma prosil za posredovanje pri najvišjih oblasteh, naj semiški nedeljski sejem odpravijo.²⁷⁸ Vse kaže, da sejem resnično ni imel daljše tradicije; sodeč po referenčnih popisih sejmov, na katerih ga ni, najverjetneje ni mogel seči v čas pred drugim desetletjem 18. stoletja.²⁷⁹ Tudi potem sicer ni dobil institucionalne podpore – pisnega privilegija, a se je tudi brez tega obdržal vsaj še v pozna sedemdeseta leta, saj je užival tiho zaščito črnomaljskega gospodstva kot deželskosodnega gospoda.²⁸⁰ Ne glede na nedeljsko sejmarjenje pa Semiča, kot vse kaže, po letu 1756 niso nikoli več označevali s trgom.

Podpornik tedenskega sejma, vezanega na nedeljsko bogoslužje, je bil seveda domači župnik, ki je sredi 18. stoletja tudi edini uporabljal trško ime – a samo v katastrskih napovedih, ne pa tudi v župnijskih maticah, kjer bi ga prav tako pričakovali.²⁸¹ V tem času je bila semiška farna vas sicer razdeljena med tri zemljiške gospode, poleg župnije še med bližnji graščini Semič in Smuk, ki Semiču v katastru nista privoščili oznake trg. Prav tako ni v virih sledu o kakršnih koli tržanih. Vsi trije zemljiški gospodje govorijo v katastru zgolj o svojih semiških »gostaičih« (*inwohner*). Posest Semičanov so sestavljali iz-

ključno hišice, oštati in kajže v rokah 20 posestnikov, od katerih je bila slaba polovica (9) župnijskih podložnikov.²⁸² Med podložniki semiške graščine – njena katastrska napoved govori o kraju kot o »Pfarr Semitsch« – ni izkazanih nobenih obrtnikov, žal pa v katastru ni podatkov o morebitnih obrtnikih med podložniki domače župnije in graščine Smuk. Zanimivo je, da so prav župnijski oštetarji in kajzarji, ki edini niso imeli tlake, uživali svojo posest zgolj po zakupnem pravu, ne kupno-pravno.²⁸³

Za Semič lahko sklenemo, da je pri župniji kot njegovem glavnem zemljiškem gospodu nekaj časa obstajala volja po vsaj nominalni »povzdignitvi« naselja v trg, a je vse skupaj ostalo le pri neuspelem poskusu. Morda je bilo takih poskusov celo več – spomnimo na osamljeno omembo *ex opido* v krstni matici leta 1677²⁸⁴ – toda okolica trškega naslova ni sprejela, ampak je Semič, kot še nekateri drugi belokranjski kraji, veljal le za *purgo*.

Pojem *purga* srečujemo v matičnih knjigah pri več belokranjskih krajih od 17. stoletja (*ex purga, ex purg*). V urbarjih se pojavlja v nemški obliki »burg«, vendar ne pred 18. stoletjem. Navzlic izvorni oznaki za grad (*Burg*) vsekakor niso bili mišljeni obstoječi gradovi 18. stoletja, ki se vsi po vrsti dosledno imenujejo *Schloß*, ampak je šlo za neke vrste statusno oznako naselja kot celote, ne glede na obzidanost ali neobzidanost. Z enakim ali zelo podobnim pomenom se je pojem uveljavil v hrvaškem sosedstvu Bele krajine. *Purga* je namreč v severnem in zahodnem delu Hrvaške krajevno ime za naselja, »ki so bila nekoč mesteca oziroma trgi« (gradiči, varošice). Pomenljivo je, da nosita tako ime dva kraja ob meji z Belo Krajino – Severin na Kupi ter Bosiljevo. Belokranjske *purge* so torej del skupne hrvaško-slovenske dediščine in imajo na obeh straneh meje enako ali zelo sorodno vsebino.²⁸⁵

Glede na pomen izraza je razumljivo, zakaj je v župnijskih maticah v 18. stoletju izpričan za tabor-ska trga Pobrežje²⁸⁶ in Vinica,²⁸⁷ za farno središče

²⁷⁷ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 104, RDA, N 33, No. 3, 24. 9. 1754; No. 2, 22. 10. 1756.

²⁷⁸ ARS, AS 1, Vic. A., šk. 279, I/142, lit. T II–5, predstavljeno 22. 5. 1744. – Prim. Golec, Črnomelj od nastanka, str. 188.

²⁷⁹ O semiških sejmih ne poznamo nobenih zgodnejših poročil. Semiča ni na seznamu 52 živinskih in 19 rednih sejmov štiri milje okoli Novega mesta (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I–11, 20. 8. 1692), prav tako ne na seznamu za enako območje iz leta 1702 (ARS, AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko, šk. 8, fasc. 11, Novo mesto, seznam sejmov 1702) niti leta 1713 med sejmi, oddaljenimi od mesta do tri milje (ARS, AS 1, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I–5, s. d., po 20. 1. 1713).

²⁸⁰ Leta 1777 se je mesto Črnomelj spet pritožilo nad semiškim nedeljskim sejmom. Kranjsko deželno glavarstvo je okrožnemu uradu v Novem mestu ukazalo, naj uvede strožje ukrepe, toda gospodstvo Črnomelj, ki bi jih moralo izvesti, je ostajalo zgolj pri obljubah. Dolenjski okrožni glavar je sicer ponovil ukaz črnomaljskemu gosposočinskemu upravitelju kot deželskosodnemu gospodu, še prej pa je v Ljubljano sporočil, da ukazi ne zaležejo, in predlagal vojaško eksekucijo. ARS, AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 52, PP M–8–2, št. 3612, 8. 12. 1777, 12. 12. 1777.

²⁸¹ NŠAL, ŽA Semič, R 1733–1763, R 1763–1803, R 1804–1812, R 1812–1824, R 1824–1840, P 1784–1806, P 1806–1812, M 1721–1784.

²⁸² Župnijskemu imenju je bilo v trgu Semič (*in dem markht Schemitsch*) podložnih sedem posestnikov oštata in dva kajzarja (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 104, RDA, N 33, No. 2, 22. 10. 1756), graščini Semič osem podanikov, od tega trije s hišico in dva s kaščo ali kočjo (*gaden*) (prav tam, šk. 81, BT, N 177, No. 1, s. d.), graščini Smuk pa trije imetniki hišic (prav tam, N 178, No. 49, s. d.).

²⁸³ Prav tam, N 177, No. 1, s. d.; šk. 104, RDA, N 33, No. 2, 23. 8. 1756.

²⁸⁴ NŠAL, ŽA Semič, R 1672–1689, 5. 10. 1677.

²⁸⁵ Golec, Nastanek in razvoj, str. 560.

²⁸⁶ Šele leta 1735 se pojmu *oppidum* pridružijo naslednje oblike: *ex Purga Freythuren* (14. 12. 1735), *ex Purg Freythurn* (18. 12. 1735), *ex Purga* (21. 11. 1739) idr. (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1726–1740).

²⁸⁷ Vinica se kot *purga* (*purga Vinicza*) prvič omenja 5. 10. 1756 in 26. 8. 1757 (NŠAL, ŽA Vinica, R 1749–1757).

Podzemelj,²⁸⁸ izjemoma za obgrajski naselje Gradac²⁸⁹ in Krupa²⁹⁰ in še zlasti dosledno že v 17. stoletju za Semič. Nasprotno ni znano, da bi bila *purga* razen v terezijanskem katastru (*purg*) dokumentirana še kdaj kot oznaka za trg Kostel.²⁹¹ Ob izjemni rabi pojma »purg« pri Kostelu sredi 18. stoletja, a še to skupaj z običajnim »markt«, moremo sklepati, da ljudske oznake *purga* na Kostelskem (skoraj) niso poznali. Lastno ime Trg za kostelski obzidani tržec je bilo namreč premočno. Na drugi strani je moral biti pojem *purga* v Beli krajini dovolj živ, da se imenujeta »burg« trga Vinica in Pobrežje – tako v pobreškem urbarju iz let 1772–1773 kot v terezijanskem katastru sredi stoletja (*Burg Freyenturn, Burg Weiniz*).²⁹²

Pri *purgi* gre torej za nekdanje živo ime, preneseno v pisno obliko iz ljudske rabe, danes pa takorekoč pozabljeno.²⁹³ V Beli krajini se je do danes ohranilo le še v imenu za vas pri Pobrežju, nekaj sto metrov odmaknjeno od gradu in trga,²⁹⁴ ter v izginjajočem mikrotoponimu za okolico poljanskega gradu v Predgradu.²⁹⁵ Zunaj belokranjskega prostora nastopa ime kot oznaka za zelo raznovrstne tipe naselij, praviloma vezane na grajski ali cerkveni kompleks oziroma urbani videz.²⁹⁶ Zanimivo je, da srečamo

belokranjskemu tipsko sorodni *burg* že v poznem srednjem veku kot oznako za obzidano naselje Devin na skrajnem zahodnem robu slovenskega etničnega ozemlja.²⁹⁷

Ta belokranjska posebnost se, kot smo videli, ne veže samo na naselja s širše priznanim trškim statusom, za katera je poleg nemškega »markt« in latinskega »oppidum« v ljudski rabi vsekakor živelo slovensko ime trg. *Purga* je torej oznaka za lokalna središča z določenimi, predvsem tržnimi in obrtnimi funkcijami, ki so hkrati lahko tudi manjši trgi.

Nazadnje se ustavimo še pri enem pomembnejšem belokranjskem naselju, ki bi glede na značilnosti in pomen prav lahko postal trg ali *purga*, a sta zanj izpričani le osamljeni omembi »purga« (1720)²⁹⁸ in »burg« (1757).²⁹⁹ Gre za Gradac, prigrajsko naselje nekako na sredi poti med Metliko in Črnomljem, ki ni nastalo iz hubne vasi in bi imelo veliko možnosti za razvoj v trško naselje fortifikacijskega tipa, kakršna sta bila taborska trga Pobrežje in Vinica. Tukajšnji rodbinski grad Gracarjev je moral namreč še v drugi polovici 15. stoletja dobiti taborski privesek, ki mu je dajal značilen pečat, a je vprašanje, koliko je tabor kot morebitno stalno naselje prevzel vlogo dotedanje prigrajske vasi. Valvasor ga je povsem določno označil kot protiturski tabor (*Tabor*), pri čemer iz upodobitve ni vidno, ali je šlo tudi za stalno taborsko naselje.³⁰⁰ Posebej je treba poudariti, da se suburbij Gradac v dvajsetih letih 16. stoletja kaže kot izrazito neagrarno središče glede na ruralno okolico. V letih 1523 in 1527 je v naselbini, strnjeni pred gradom (*vor Grätz*), živelo 15 oziroma 17 podružnikov (kajžarjev) gradaškega gospostva, od katerih jih je, po-

²⁸⁸ Npr. 11. 3. 1721 – *ex Purga Semal*, 11. 5. 1721 – *ex Purga Podsembl*, 14. 3. 1722 – *ex Purga ad. S. Martinum*, 13. 12. 1748 – *ex Purga Semel*, 1. 7. 1749 – *ex Semelno purga*, 23. 8. 1749 – *ex Purga Podsembl* (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1719–1725, R 1740–1756). Čeprav je kraj izmenično naveden kot Podzemelj in drugič kot Zemelj, kakor se imenuje sosednja vas, se zdi, da se vendarle vse omembe nanašajo na Podzemelj.

²⁸⁹ 18. 3. 1720 – *ex purga Gradaz* (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1719–1725).

²⁹⁰ 24. 8. 1676 – *ex purga Krupp* in 9. 10. 1677 celo *ex opido Cropa* (NŠAL, ŽA Semič, R 1672–1689). Po krupskem urbarju pred letom 1707 so podložniki iz Krupe, skupno pet oseb, opravljali le ročno tlako in bili brez vseh drugih obveznosti, urbar pa jih označuje kot *Burger* (!) *oder Inwohner vor den Geschloß Crup* (ARS, AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 14, urbar Krupa pred 1707, fol. 66).

²⁹¹ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 115, RDA, N 150, No. 5, s. d.

²⁹² NŠAL, ŽA Črnomelj, Razne knjige, fasc. 1, urbar Pobrežje 1772–1773, fol. 1, 114.

²⁹³ Izraza ni v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* niti v Bezljajevem (1995) in Snojevem (1997) etimološkem slovarju. V slovenskem leposlovju in strokovni literaturi se pojavlja redko. J. Kelemina (1933) razlaga *purgo* za vzhodnoštajerski prostor kot farno vas (Kelemina, *Pravne starine*, str. 79), v leposlovju pa srečamo pojem pri Franu Jakliču v pomenu trga Turjak in njegovih prebivalcev, po: ISJFR, Leksikološka sekcija, Listkovna kartoteka, šk. P 310, *purga*). – Nobenih otipljivih rezultatov ni dalo niti terensko delo v Vinici, Pobrežju in Predgradu, kjer poznajo *Purgo* le kot (mikro)toponim.

²⁹⁴ Golec, *Nastanek in razvoj*, str. 561.

²⁹⁵ Prav tam; *Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 238.

²⁹⁶ Na Slovenskem zasledimo poleg kraja *Purga* pri Pobrežju še naslednje istoimenske zaselke kot dele naselij: Predgrad ob Kolpi (*Krajevni leksikon Slovenije II*, str. 238), Mala Račna pri Grosupljem (prav tam, str. 136) in Hudi Konec nad Sodražico, kjer je podgrajska vasica v drugi polovici 19. stoletja

popolnoma izginila (prav tam, str. 563). Vse tri navedene *Purge* ležijo v neposredni bližini srednjeveških gradov Poljane, Čušperk in Ortnek, prvi dve tudi ob protiturskih taborih v Predgradu in Veliki Račni. Zahodneje od tod živi ljudsko ime *Purga* za kraj Sv. Vid nad Cerknico, ki ga Fister sicer ne navaja med protiturskimi tabori, a je tudi tu utrditev cerkve v času turških vpadov precej verjetna. Belokranjskim burgom–*purgam* je tipsko blizu Grad na Goričkem, katerega osredje sestavlja zaselek *Pürga*. Naselje kot tako je tesno povezano z gradom in od 15. stoletja izpričano kot trg (*Krajevni leksikon Slovenije IV*, str. 295–296). V severovzhodni Sloveniji je še ena *Pürga* (prebivalci so *Pürgarji*), ki je dobila ime zaradi urbaniziranega videza, in sicer gručasto jedro razloženih Vitomarcev v Slovenskih Goricah (prav tam, str. 428).

²⁹⁷ Pojem *burg* za vas pri gradu Devin je izpričan že v 13. in 14. stoletju (*ante burgum sive villam Duyni*), v urbarju leta 1494 kot *die burgen bey dem geschloß Tibein*. Po M. Kosu pomenijo izrazne variante *burgen*, *burg*, *burgus*, *burgum* in *borgo* trg oziroma majhen utrjen kraj, v Devinu in okolici še danes imenovan *burg*, Valvasor pa Devin pomenljivo označuje celo kot mesto – *Stadt* (M. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 206, op. 2).

²⁹⁸ 18. 3. 1720 – *ex purga Gradaz* (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1719–1725).

²⁹⁹ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 125, RDA, N 173, No. 14, 20. 1. 1757.

³⁰⁰ Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 213.

menljivo, polovica (6 oz. 8) nosila obrtniške primke.³⁰¹ Vas Gradac je bila vsekakor precej starejša od tabora, po čemer jo je moč primerjati z Vinico in tudi s Semičem, kjer je šlo prav tako za staro naselje s taborskim kompleksom; ta je v Semiču obdajal župnijsko cerkev, Gradcu pa je funkcija cerkvenega središča manjkala. Čeprav je šlo za naselje, ki se je v 17. in 18. stoletju demografsko še krepilo,³⁰² Gradca vendarle v nobenem znanem viru iz tega časa ne srečamo z oznakama »Markt« ali »oppidum«. Matične knjige župnije Podzemelj, v katero je spadal, denimo, z »oppidum« imenujejo Pobrežje (tudi ko je bilo že zelo izpraznjeno), nikoli pa se v njih ne pojavi »oppidum« Gradac. Ne nazadnje so imeli tako kot pobreško tudi gradaško gospodstvo Purgstalli,³⁰³ a ti prigrajskemu Gradcu očitno niso namenili statusa, kakršnega sta imela Pobrežje in Vinica. Vse kaže, da je temu botrovala socialna struktura gradaškega suburbija, ki jo terezijanski kataster sredi 18. stoletja prikazuje kot precej neugodno. T. i. kajžarji ali gostači s krpo zemlje ali brez nje, stanujoči pri gradu (*die beyen gschloss Gradacz wohnende kayschler, die inwohner beyen gschloss alda*),³⁰⁴ so bili namreč z delovnimi obveznostmi še močnejše kot drugje vezani na sam grad in kot taki v izrazito odvisnem položaju prigrajskih tlačanov. Njihovo število je sredi 18. stoletja znašalo 24,³⁰⁵ torej nekaj manj kot je bilo gospodarjev v poljanskem Starem trgu. Š posestniki taborskih trgov Vinice, Pobrežja in Kostela jih je povezovalo predvsem to, da so vsi štirje kraji v terezijanskem katastru vsaj enkrat imenovani »burg«.³⁰⁶ Tako Gradac nikoli ni prišel do stopnje, ko bi ga že mogli

imenovati trg. Razlogov za to je bilo več, med njimi gotovo prevelika bližina obeh belokranjskih mest in nasprotovanje njunih prebivalcev, da bi se med konkurenčnima mestoma pojavil še tretji tekmeč – trg.

Namesto sklepa

V Beli krajini smo priča izjemni dinamiki poimenovanj naselij kot trgi in mesta. V poznem srednjem veku je pokrajina premogla tri trge – Metliko, Črnomelj in Poljane, od katerih se je z novim imenom Stari trg obdržal v novi vek le zadnji. Druga dva sta pozno, a vendar prerastla v mesti, Metlika v 15., Črnomelj pa dokončno v prvi polovici 16. stoletja. Vzporedno sta se verjetno že v drugi polovici 16. stoletja začeli naslavljal s trgov dve taborski obgrajski naselji Vinica in Pobrežje ter najpozneje v 17. stoletje še največji posebnost – prigrajski zaselek Pusti Gradec, ki utegne biti celo srednjeveškega izvora. Oznaka Novi trg za obgrajski tabor Poljane se je, nasprotno, rodila le zaradi obzidanosti, zaradi česar je sosednji trg Poljane postal Stari trg in kot tak dajal zmoten vtis, da gre za ugaslo trško naselje. Zelo pozno, sredi 18. stoletja, je dokumentiran še poskus, da bi s trgov naslavljal tudi farno vas Semič. Tako je v prvi polovici 19. stoletja, ko so klasične mestne in trške funkcije začele postajati anahronizem, Bela krajina še naprej premogla izjemno gosto mrežo meščanskih naselij: dve mesti – Metliko in Črnomelj – in vse bolj bledeče naslove trg za Vinico, Stari trg in Pusti Gradec, nekdanja »trškost« drugih dveh naselij, Pobrežja in Semiča, pa je dotlej že potonila v pozabo. Posebnost pokrajine je predstavljala tudi oznaka *purga*, izpričana v 17. in 18. stoletju za nekatera pomembnejša vaška naselja, a tudi za oba taborska trga – Vinico in Pobrežje.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko (= Vic. A.): šk. 83, 102, 107, 108, 123, 124, 183, 245, 279, 284

AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani: šk. 88

AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek: šk. 52

AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko: št. 4, 5, 6
AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko: šk. 64, 77, 81, 104, 105, 111, 112, 115, 121, 125, 133, 134

AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko: šk. 144

AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko: N 4, N 174, N 272, N 336, N 258

³⁰¹ Vilfan, Davčni privolitvi, str. 225, 229, 231.

³⁰² V letih 1523 in 1527 je pod gospodvom Gradac navedenih 15 podružnikov (kajžarjev) oz. 17 gospodarjev (Vilfan, Davčni privolitvi, str. 229), po terezijanskem katastru pa leta 1756 skupaj 24 gospodarjev hubnih delov in kajž (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 125, RDA, N 173, No. 14, 20. 1. 1757).

³⁰³ Gospodstvo Gradac je pripadlo Janezu Baltazarju Purgstallu leta 1629 (Smole, *Graščine*, str. 168) in bilo po imenjski knjigi v rokah Purgstallov do leta 1662, ko je prešlo na Gusiče, ki so mu leta 1737 priključili še graščino Zastava (ARS, AS 173, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 66, 151', 152).

³⁰⁴ ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 125, RDA, N 173, No. 9, s. d.

³⁰⁵ Prav tam, No. 14, 20. 1. 1757.

³⁰⁶ Vinica je v katastru imenovana *burg* pri vseh treh zemljiških gospodih: pri viniški graščini – *Burg Weiniz* (ARS, AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 133, RDA, N 202, No. 10, 29. 11. 1756), pri župnijskem imenu – *Burg Weiniz* (prav tam, šk. 105, RDA, N 40, No. 12, 5. 9. 1754) in pri gospodstvu Krupa – *Purg bey Weiniz* (prav tam, šk. 111, RDA, N 125, No. 16, 4. 9. 1754). Pobrežje se v napovedi domačega gospodstva imenuje *Burg Freyenthurn* (prav tam, šk. 112, RDA, N 130, No. 3, 8, 13, 30), podložniki gradaškega gospodstva v Gradcu pa le enkrat *aus der burg Gradacz* (prav tam, šk. 125, RDA, N 173, No. 14, 20. 1. 1757). Samo za Kostel nastopata oznaki *trg* in *burg* skupaj – *Marckt Costl oder Purg Kostell* (prav tam, šk. 115, RDA, N 150, No. 5, s. d.) ob večinoma rabljenem izrazu *Markt*.

- AS 309, Zbirka zapuščinskih inventarjev Dežel-nega sodišča v Ljubljani: šk. 14, 81
 AS 730, Gospostvo Dol: fasc. 123
 AS 749, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec: knj. 1–59, fasc. 1–4, 18, 67–71
 AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija: št. 555, 2304, 4300
 AS 1074, Zbirka urbarjev: 79u, II/22u
 AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko: šk. 8
 AS 1087, Zbirka dopolnilnih mikrofilmov, Listine iz HHStA: 14 D/11, 14 D/12, 15 D/8, 15 D/16
 HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
 FAA – Fürstlich Auespergsches Archiv
 A–VII–4, Conv. 3; A–15–53
 Urkunden: 1599 IV. 4., Gradec; 1719 V. 17., Laxenburg; 1781 VIII. 1., Dunaj
 NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
 KAL: fasc. 119/11
 ŠAL/Z: fasc. 323
 ŽA Črnomelj: fasc. 1
 ŽA Podzemelj: R 1719–1725, R 1726–1740
 ŽA Semič: R 1672–1689, R 1705–1732, R 1733–1763, R 1763–1803, R 1804–1812, R 1812–1824, R 1824–1840, P 1721–1770, P 1784–1806, P 1806–1812, M 1721–1784
 ŽA Svibno: R 1653–1658, R 1659–1671 (P 1659–1671), R 1671–1684, R 1685–1701, R 1701–1713, R 1800–1833, R 1834–1882, P 1800–1836, P 1836–1899, M 1800–1837, M 1838–1889
 ŽA Šmartno pri Litiji: R 1793–1800, R 1801–1811, P 1788–1811
 ŽA Stari trg ob Kolpi: R 1672–1685, R 1685–1701, R 1703–1719, R 1737–1758, R 1758–1791, R 1771–1812, R 1812–1819, R 1819–1837, R 1838–1857, P 1767–1770, P 1812–1816, P 1816–1883, M 1771–1817, M 1819–1836, M 1838–1857
 ŽA Vinica: R 1679–1685, R 1749–1757, R 1757–1784, P 1746–1784
 StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz
 Innerösterreichische Hofkammer-Akten (= IÖ. HK-Akten): 1640–X–63
 SA Cilli: Sch. 3
 ISJFR – Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
 Leksikološka sekcija, Listkovna kartoteka: šk. P 310
 ZIMK – Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa
 Božo Otorepec, Gradivo za slovensko zgodovino do leta 1500 (tipkopis).
- ELEKTRONSKI VIR
http://www.stat.si/popis2002/si/rezultati_naselja_osnovni.asp
- ČASOPISNI VIRI
 Dimitrič, Milovan: Tudi uradno hočejo ime Pusti Gradec. *Delo* 36, št. 90, 19. 4. 1994.
 Dimitrič, Milovan: Edino pravilno ime kraja je Pusti Gradec! *Delo* 38, št. 234, 9. 10. 1996.
- INFORMATORJI
 Ivan Bukovec, Semič
 Danijel Klepec, Pusti Gradec
 Jurij Šuster, Predgrad
- LITERATURA
Alphabetische Tabelle aller Ortschaften des Neustaedtler Kreises. Laibach : Leopold Eger, 1819.
Arheološka najdišča Slovenije. Ljubljana : SAZU, Inštitut za Arheologijo, 1975.
 Bizjak, Matjaž – Preinfalk, Miha: *Turjaška knjiga listin II. Dokumenti 15. stoletja* (Thesaurus memoriae, Fontes 8). Ljubljana : Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2009.
 Dular, Janez: *Topografsko področje XI (Bela krajina)* (Arheološka topografija Slovenije). Ljubljana : SAZU, 1985.
 Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturških tabarov*. Ljubljana : Slovenska matica, 1975.
 Florijančič pl. Grienfeld, Janez Dizma: *Deželopisna karta vojvodine Kranjske*. Ljubljana 1744, faksimile (Monumenta slovenica VI). Ljubljana : Slovenska knjiga. 1995.
 Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die österreichischen Erblände bis 1806. 5. Band. Schloß Senftenegg* : Selbstverlag, 1974.
 Freyer, Heinrich: *Alphabetisches Verzeichniß aller Ortschafts- und Schlösser-Namen des Herzogthums Krain, in deutsch und krainischer Sprache, nebst der Decanats- und Pfarr-Eintheilung, in welcher die Ortschaft liegt, sammt Angabe der Entfernung derselben vom Curat-Orte als Commentar zur Special-Karte des Herzogthums Krain*. Laibach : Josef Blasnik, 1846.
 Golec, Boris: Črnomelj od nastanka trške naselbine do izgube mestne avtonomije. V: Weiss, Janez (ur.), *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta*. Črnomelj : Občina, 2008, str. 161–203.
 Golec, Boris: Dolenjska mesta in trgi v srednjem veku. *Rast* XII (2001), št. 2 (74), str. 369–276; *Rast* XII (2001), št. 3–4 (75–76), str. 391–395;

- Rast* XII, 2001, št. 5 (77), str. 511–515; Golec, *Rast* XIV (2003), št. 2 (86), str. 227–231.
- Golec, Boris: *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja* (doktorska disertacija na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani). Ljubljana, 1999.
- Golec, Boris: Meščanska naselja Vipavske in njihove posebnosti do konca fevdalne dobe. *Kronika* 55 (2007), str. 201–230.
- Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora. *Zgodovinski časopis* 54 (2000), str. 369–393, 523–562.
- Golec, Boris: Nova spoznanja o začetkih Višnje Gore. V: Groznik, Pavel (ur.), *V Višnjo Goro. Druga knjiga*. Višnja Gora : Krajevna skupnost, 2008, str. 106–115.
- Golec, Boris: Pozabljena trga Raka pri Krškem in Dolenjske Toplice. *Kronika* 46 (1998), str. 17–41.
- Golec, Boris: Senožče in Prem – nenavadni trški naselbini na t. i. Kraških gospostvih. *Kronika* 54 (2006), str. 365–384.
- Golec, Boris: Zgodnjenovoveška »kajžarska« trga Vrhnika in Gorenji Logatec. V: Jerše, Sašo (ur.), *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik*. Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 105–138.
- Golec, Boris – Okoliš, Stane: Turjaški arhiv na Dunaju in njegovi slovenski dokumenti. *Arhivi* XIX (1996), str. 118–133.
- Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Gouvernements in Provinzen, Kreise, Sektionen, Bezirksobrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser und Seelenzahl in Jahre 1817.*
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in prazupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1986.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine*. Dopolnjeni ponatis. Ljubljana : DZS, 1999.
- Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XXIV (1943), str. 1–61.
- Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593). *Zgodovinski časopis* 9 (1955), str. 26–62.
- Kelemina, Jakob: Pravne starine slovenske v filološki dobi. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* XIV/ZS (1933), str. 52–94.
- Kindermann, Joseph Carl: *Atlas von Innerösterreich*. Reprint. Wien : Archiv Verlag 2005.
- Komac, Andrej: Vzpon Turjaških v srednjem veku. *Zgodovinski časopis* 54 (2000), str. 15–48, 151–178.
- Kos, Dušan: *Bela krajina v poznem srednjem veku*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev, 1987.
- Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500)*. Ljubljana : Inštitut za občo in narodno zgodovino SAZU, 1975.
- Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek tretji. Urbarji Slovenskega Primorja. Drugi del (Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga tretja)*. Ljubljana : SAZU, 1954.
- Kos, Milko: Stari trg in sorodna krajevna imena. *Geografski vestnik* VI (1930), str. 160–173.
- Kosi, Miha, »Onstran gore, tostran Ogrske« (Bela krajina v poznem srednjem veku). V: Weiss, Janez (ur.), *Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta*. Črnomelj : Občina, 2008, str. 119–157.
- Kozler, Peter: *Zemljovid Slovenske dežele in pokrajin*. [Dunaj] : Peter Kozler, 1853.
- Krajevni leksikon Dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine*. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.
- Krajevni leksikon Slovenije. II. knjiga. Jedro osrednje Slovenije in njen jugovzhodni del*. Ljubljana : DZS, 1971.
- Krajevni leksikon Slovenije. IV. knjiga. Podravje in Pomurje*. Ljubljana : DZS, 1980.
- Krajevni leksikon Slovenije*. Ljubljana : DZS, 1995.
- Okoliš, Stane: Izseki iz zgodovine Loža in okolice. *Zgodovinski časopis* 49 (1995), str. 353–378, 557–581.
- Orts-Repertorium von Krain. Obširen imenik krajev na Kranjskem*. Wien : K. k. Statistische Central-Commission, 1884.
- Otorepec, Božo: Ob 500-letnici mesta Višnja Gora. *Zbornik občine Grosuplje. Gospodarska, kulturna in zgodovinska kronika. X*. Grosuplje : Občinska konferenca SZDL, 1978, str. 277–294.
- Pečnik, Jernej: Prazgodovinska najdišča na Kranjskem. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* XIV (1904), str. 185–196.
- Preinfalk, Miha: *Auerspergi. Po sledih mogočnega tura*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2005.
- Puschnig, Reiner: *Gnaden und Rechte. Das steirische Siegelbuch, ein Privilegienprotokoll der Innerösterreichischen Regierung 1592–1619* (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 14), Graz : Steiermärkisches Landesarchiv, 1984.
- Rajšp, Vinko (ur.): *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi. 1. zvezek*. Ljubljana : Znanst-

venoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1995.

Schematismus für das Herzogthum Krain 1795 mit verschiedenen nützlichen Nachrichten geographischen, und statistischen Inhalts. Laibach : Ignaz Merk, 1795.

Simonič, Ivan: Grad Poljane ob Kolpi. *Kronika* 26 (1978), str. 39–41.

Slekovec M., Doneski k zgodovini cerkva in fara na Kranjskem. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko VIII* (1898), str. 41–47.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana : DZS, 1982.

Spezialortsrepertorium von Krain. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. Wien : Statistische Zentralkommission, 1919.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Bela krajina.* Ljubljana : Viharnik, 2004.

Stopar, Ivan: *Svibno* (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 114). Maribor : Obzorja, 1982.

Valvasor, Janez Vajkard: *Topographia ducatus Carnioliae modernae. Bogenšperk na Kranjskem 1679.* (faksimile). Ljubljana : Cankarjeva založba, München : Dr. Dr. Rudolf Trofenik, 1970.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain.* II, IX, XI. Laybach 1689.

Vilfan, Sergij: Davčni privolitvi Kranjske za leti 1523 in 1527 in popis prebivalstva gospostva Gradac iz teh let. *Zgodovinski časopis* 19–20 (1965–1966), str. 219–232.

Widmer, Georg: *Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Gottscheerländchens (1406–1627).* Wien : Verein der Deutschen aus Gottschee, 1931.

Wiessner, Herman: *Die Kärntner Geschichtsquellen 1335–1414* (Monumenta historica ducatus Carinthiae X). Wolfsberg : Ernst Ploetz, 1968.

Wolsegger, Peter: Das Urbarium der Herrschaft Gottschee vom Jahre 1574. *Mitteilungen des Musealvereines für Krain III* (1890), str. 140–183; IV (1891), str. 13–45.

Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848.* Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije, 1998.

S U M M A R Y

Market towns that never existed?

Overlooked market settlements of White Carniola and its never-existent market town

One of the specific features of White Carniola, the south-easternmost part of Carniola and the present-day Slovenia, is the until-recently unnoticed unique appearance of urban settlements – towns and market towns. What immediately attracts attention is that two historical towns, Metlika and Črnomelj, were founded so close to each other. Not only that, the already small area surrounding them also saw the emergence of five market towns and several settlements referred to as *purga*. Although the latter were highly characteristic of White Carniola, the market towns and both towns exhibited some specific features of their own. Two market towns, Pobrežje and Vinica, as well as the nearby market town Kostel on the Kolpa river, may be classified as so-called tabor market towns. Representing permanent tabor settlements protected by the castle, the latter did not manifest any typical characteristics of market towns. Nevertheless, they were acknowledged as such due to their external appearance – encirclement walls.

The paper deals with other four other settlements in White Carniola that were also designated in sources by the term market towns. With regard to two, historians have so far disposed of very scarce data and interpretations, while other two have remained completely unknown as market towns. The settlements first appeared in written sources in the following chronological order: Poljane in 1377, Novi trg near the Poljane Castle in 1576, Pusti Gradec in 1690 and Semič in 1754. Two were recorded as market towns only sporadically: Novi trg, which was in fact an anti-Ottoman tabor, only appeared once as a market town in an urbarium of 1576, whereas Semič was referred to as such twice, in 1754 and 1756, both times in a Theresian cadastre. The market town Poljane, which was renamed Stari trg [Old Market Town] to be distinguished from Novi trg [New Market Town], actually retained its market town status until the land redemption in 1848. However, it was never regarded as a market town by its surroundings and local studies literature because of its misleading name (Stari trg), at least not from Valvasor (1689) as the key reference onwards. Another two settlements that have gone completely unnoticed as market towns Semič and Pusti Gradec. Although Pusti Gradec was in fact a settlement adjoining the castle,

local urbarial sources consistently referred to it as a market town for over one hundred years, from the end of the 17th century to the beginning of the 19th century.

The market town Poljane, presently known as Stari trg ob Kolpi, is the sole verifiably medieval market town. Moreover, it was one of two market towns in Carniola to have obtained the basic medieval privilege. The latter was issued by Count Frederick of Celje in 1421 and continually reissued by provincial dukes in the period 1514–1744, that is, even after 1623, when the Poljane seigniority ceased to be the chamber estate of provincial dukes. The privilege was last confirmed and even extended by the Princes of Auersperg in 1781, while the request for its re-confirmation in 1830 was no longer granted. Throughout its history, the market town only exhibited a few characteristics of market settlements. In times of greatest prosperity it counted about thirty houses. Its inhabitants mostly lived off the land and there are no traces of any administrative-judicial autonomy, except for a short period of time (1776–1811) during which records were made of the so-called *rihtar* (chief of the village) – however, not as a representative of the autonomous community of the market town but rather as an agent of seigniorial jurisdiction.

Novi trg near the Poljane Castle in Predgrad never amounted to a market town but remained an anti-Ottoman tabor. The only record that referred to it as a market town dates back to 1576; nevertheless, there does not even seem to be any confirmation that it was a permanent tabor settlement. Novi trg obtained the designation market town due to its external appearance (walls), associating it to

the nearby tabor settlement Kostel, which was later acknowledged as a market town. Following the establishment of Novi trg [New Market Town], the neighbouring medieval market town of Poljane was given an alternative name, Stari trg [Old Market Town], which eventually prevailed.

The most peculiar and mysterious is the appearance of the title market town granted to an insignificant hamlet of Gradec located not far away from the mansion of Pusti Gradec. The hamlet was persistently referred to as a market town in local urbarial records, from the first urbarium for 1690–1699 to the beginning of the 19th century. The origin of the title will remain subject to speculation until new sources are found on the market town as well as the mansion, which was first mentioned in sources as late as the 16th century. However, by analogy with the market town of Svibno, it cannot be excluded that Gradec was a medieval market town that was, like Svibno, completely abandoned by the early modern era. Subsequently, the hamlet may have retained its anachronistic designation market town, which was known only to its immediate surroundings.

In contrast to the above, the Semič parish village only appeared twice as a market town in the local parish records, i.e. in 1754 and 1756. Its »elevation« to a market town was an obvious ambition of the parish as the most powerful of its three feudal owners, and it based on the arbitrarily introduced Sunday weekly fair. Semič was otherwise a so-called *purga* as major local centres engaging in certain, especially marketing and craft activities were called in White Carniola and nearby Croatian areas.